

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ
MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EVLYÂ ÇELEBİ’NİN SEYAHATNÂME’SİNDEKİ
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK YANSIMALARI: BİLÂDÜŞŞÂM

SEMİHA MUHTEREM ATAMAN

130401007

TEZ DANIŞMANI

Yrd. Doç. Dr. NAGİHAN HALİLOĞLU

İSTANBUL 2015

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ
MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EVLYÂ ÇELEBİ'NİN SEYAHATNÂME'SİNDEKİ
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK YANSIMALARI: BİLÂDÜŞŞÂM

SEMİHA MUHTEREM ATAMAN

130401007

TEZ DANIŞMANI

Yrd. Doç. Dr. NAGİHAN HALİLOĞLU

İSTANBUL 2015

T.C.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
MEDENİYETLER İTTİFAKI ENSTİTÜSÜ
MEDENİYET ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

EVLYÂ ÇELEBİ’NİN SEYAHATNÂME’SİNDEKİ
ÇOKKÜLTÜRLÜLÜK YANSIMALARI: BİLÂDÜŞŞÂM

SEMİHA MUHTEREM ATAMAN

130401007

Enstitü Anabilim Dalı: Medeniyet Araştırmaları

Enstitü Bilim Dalı: Medeniyet Araştırmaları

Bu tez/...../ 2015 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.

**Yrd. Doç. Dr. Nagihan
Haliloğlu**

**Yrd. Doç. Dr. Önder
Küçükural**

**Yrd. Doç. Dr. Zeynep
Aycıbın Seyitkiran**

Jüri Başkanı (Danışman)

Jüri Üyesi

Jüri Üyesi

BEYAN

Bu tezin yazımında bilimsel ahlâk kurallarının gözetildiğini, başkalarının eserlerinden yararlanırken bilimsel normlara uygun olarak kaynak gösteriminin yapıldığını, kullanılan veriler üzerinde herhangi bir değişiklik yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışmasına ait olarak sunulmadığını beyan ederim.

SEMİHA MUHTEREM ATAMAN

Merhum Dedem Gazeteci-Yazar

Mustafa Ataman'a ithâfen...

ÖZET

Bu tez çalışmasında XVII. yüzyılın önde gelen Türk gezgini Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eserindeki Bilâdüşşâm bölgesi ele alınmıştır. XVII. asırda Osmanlı hakimiyetinde olan çok dinli, çok milletli ve çokkültürlü toplumların yaşadığı Şam topraklarında görülen çokkültürlü mozaik toplum yapısının *Seyahatnâme*'ye nasıl yansıdığı Evliyâ'nın söylemleri eşliğinde incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, Osmanlı, Çokkültürlülük, Bilâdüşşâm

ABSTRACT

This thesis is focused on Bilad al Sham (Levant) region in the *Seyahatnama* of Evliyâ Çelebi, a prominent Ottoman traveller of 17th century. In the 17th century, Bilad al Sham was a multiethnic, multireligious, and multicultural region under the sovereignty of the Ottoman Empire. In this thesis, I examine how this multicultural society is presented in *Seyahatnâme*, using the discourses of Evliyâ Çelebi.

Keywords: Evliye Çelebi, Seyahatnâme, Ottoman Empire, Multiculturalism, Bilad al Sham (Levant)

ÖNSÖZ

Tarihin belli bir döneminin, özellikle sosyal ve kültürel açıdan, aydınlatılmasında önemli rol oynayan seyahatnâmeler, eski dönemlere ve coğrafyalara dair verdikleri bilginin yanısıra, halkların yaşamı, adetleri, inanışları, gelenek ve görenekleri konusunda verdiği bilgi ve anekdotlar bakımından da önem arzeden ansiklopedik yahut "etnografik" nitelikteki kaynaklardır.¹

Evliyâ Çelebi XVII. yüzyılın en önemli (Türk) gezginlerinden olup *Seyahatnâme* adlı hacimli eserin müellifidir. *Seyahatnâme* Çelebi'nin yaklaşık elli yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yapmış olduğu yolculuklar esnasında gezip gördüğü yerleri ve bu esnada edindiği gözlem ve tecrübeleri ihtiva eden bir gezi kitabıdır.

Aslen Kütahya doğumlu olan ve İstanbul'da büyüyen Evliyâ Çelebi, varlıklı bir ailenin çocuğu olup çok iyi bir eğitim almıştır. Daha sonra devlet kademelerinde aldığı görevler ve ailesinden aldığı destekler neticesinde, neredeyse Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde bulunan bütün coğrafyayı gezen Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde, gezdiği yerlerin fiziki- coğrafi yapısı, iklimi ve nüfusu gibi konularda bilgiler verirken aynı zamanda bölge halklarının dini inancı, etnik kimliği, konuştuğu dil, giyim kuşam, yeme içme alışkanlığı ve günlük yaşamına dair anekdotlara da yer vermektedir. Araştırmacılar tarafından zengin bir Osmanlı kaynağı olarak kabul edilen *Seyahatnâme* Rhoads Murphey'e göre Osmanlı yöneticileri için bir rehber ve el kitabı niteliğindedir.²

İçerisinde birçok farklı unsuru ve toplumu birarada barındıran Osmanlı Devleti, yüzyıllar boyunca farklı toplumları, bir barış atmosferi içerisinde bünyesinde barındırması bakımından dikkat çekici bir İmparatorluk örneğidir. Farklı

¹ Suavi Aydın, "Seyahatnâme'yi Bir Etnografya Metni gibi Okumak ya da İlk Etnologlardan Biri Olarak Evliya Çelebi", *Evliyâ Çelebi*, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, (Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011), 391.

² Halil İnalçık, "Açılış Konuşması", *Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi*, Hzl. Nuran Tezcan, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2009), 13- 17.

etnik kimliklere, dini hassasiyetlere ve kùltùrlere mensup halk toplulukları yùzyıllar boyunca aynı topraklar üzerinde ve bir İslam Devleti hâkimiyeti altında huzur içerisinde yaşamışlardır. Evliyâ Çelebi'nin XVII. asırda kaleme aldığı *Seyahatnâme*, Osmanlı coğrafyasında yaşayan toplumları kendi aidiyetleri içerisinde ele alarak değerlendirmesi ve Osmanlı'nın çok kùltürlü mozaik toplum yapısını göstermesi bakımından ayrı bir önem arz etmektedir.

Biz bu çalışmamızda Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme* adlı eserinde gezdiği Bilâdüşşâm beldelerini (Suriye, Lübnan, Filistin, (Ürdün) merkeze alarak, Evliyâ'nın şehirler ve şehir halklarının yaşamları hakkında verdiği bilgiler ışığında, bu bölgelerde görülen 'çok kùltürlü' çok etnikli ve çok dinli toplum yapısının Evliyâ Çelebi'nin anlatımlarına (*Seyahatnâme*'ye) nasıl yansıdığını inceleyeceğiz.

Şam beldelerinin çok çeşitli toplum yapısı, etnik ve dini çeşitlilik, mabetlere yansıyan çeşitlilik ve Evliyâ'nın söylemlerine yansıyan çeşitlilik olmak üzere üç ana başlık altında incelenecektir. Bu incelemeler yapılırken çok kùltürlü unsurlar dikkate alınacak olup bu çokluğun *Seyahatnâme*'ye Müslüman bir Türk olan Evliyâ Çelebi tarafından nasıl yansıtıldığı konusuna dikkat çekilerek Evliyâ'nın 'öteki'ni anlatırken kullandığı dil ve üslup, dönemin sosyal ve siyasal yapısı eşliğinde irdelenecektir. Çelebi'nin Şam beldelerinde gerçekleştirdiği seyahatlerin incelenmesinde, *Seyahatnâme*'nin III. ve IX. ciltlerinin yanında birçok farklı kaynağa da başvurulmuştur.

Yüksek lisans eğitimim ve tez dönemim boyunca gösterdiği sabır ve ihtimamın yanında, tez yazım sürecindeki yardımları ve sunduğu değerli tavsiyeleri sebebiyle başta danışmanım Yard. Doç. Dr. Nagihan Haliloğlu'na, fikirleri ile çalışmama destek olan diğer hocalarıma, arkadaşlarıma, eğitim hayatımın her anında yanımda olan sevgili aileme; anneme, babama, ablama, kardeşlerime ve bu süreçte duaları ile bana destek olan anneanneme ve dedeme teşekkürü borç bilirim.

Semiha Muhterem Ataman

İstanbul, 2015

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR	ix
GİRİŞ	1
Evliyâ Çelebi ve Seyahatnâme.....	1
XVII. Yüzyıl Osmanlısı	8
Evliyâ Çelebi ve Osmanlı Zihniyeti	9
Bilâdüşşâm	13
Osmanlı'da Millet Sistemi, Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük.....	14
1.ETNİK VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK	23
1.1. Suriye.....	24
1.2. Lübnan.....	33
1.3. Filistin.....	47
Değerlendirme	62
2.MABETLERE YANSIYAN ÇEŞİTLİLİK	64
2.1. Gayri Müslim Mabetleri: Kiliseler, Manastırlar.....	65
2.1.1. Suriye	65
2.1.2. Lübnan.....	66
2.1.1. Filistin	68
Değerlendirme	77
2.2. Müslüman Mabetleri: Camiler, Mescitler	78
2.2.1. Suriye	78
2.2.2. Lübnan.....	81
2.2.3. Filistin	83
Değerlendirme	91
3.EVLİYÂ ÇELEBİ'NİN SÖYLEMİNE YANSIYAN ÇEŞİTLİLİK	92
3.1. Dürzîler.....	92
3.2. Hristiyanlar	96

3.1. Yahudiler	104
Değerlendirme	108
Sonuç.....	109
Kaynakça.....	116

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

bkz.: Bakınız

c.: Cilt

v.d. : Ve diğerleri

s. : Sayfa

ev. : Çeviren

vb. : Ve benzeri

GİRİŞ

Evliya Çelebi

1611 yılında Unkapanı'nda doğan Evliyâ Çelebi, sarayın kuyumcubaşısı Derviş Mehmet Zıllî Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini mahalle mektebinde aldıktan sonra *Enderûn* mektebinde eğitimine devam eden Evliyâ, bu sırada farklı yabancı dillerin yanında musiki de öğrenerek hafızlık yapar.³ Dankoff, "Bir Dünya İnsanı" olarak nitelediği Evliyâ Çelebi'nin eğitimini sarayda almış, seçkin zümreye mensup Müslüman bir Osmanlı Türkü olduğunu belirtir.⁴

Saraya yakınlığı ve aldığı özel eğitimlerle ön plana çıkan seyyahın dünya görüşünün oluşumunda, yetiştiği İslami çevre –hem aile hem saray çevresi- etkili olmuştur. Evliyâ'nın yetiştiği çevre, din ve sanat alanında aldığı eğitimler, saraya yakın yaşamı, onda "Osmanlı" zihniyetinin şekillenmesinde rol oynayan etkenlerdir. Dilaver Cebeci onun yetiştiği bu çevreyi "Türk- İslam Kültür ve Medeniyet Çevresi" olarak tanımlar.⁵

Evliyâ, kaleme alacağı seyahatlerine zemin teşkil edecek meşhur rüyayı Unkapanı'ndaki Ahi Çelebi Camii'nde görür.⁶ Rüyasında Hz. Peygamber'in (s.a.v) cennetle müjdelenen on sahabi ile camiye geldiğini gören Evliyâ, Hz. Peygamberin elini öptüğü sırada Peygamber'den şefaata dileyeceği yerde -heyecandan- seyahat dilediğini -"Şefaata Ya Resulallah" diyeceği yerde "Seyahat Ya Resulallah", dediğini- bunun üzerine Hz. Peygamberin de Evliyâ'nın seyahatlerini gerçekleştirebilmesi için, dua ettiğini anlatır (1630). Çelebi'ye Osmanlı coğrafyasında neredeyse bir ömür sürecek seyahatlerinin kapısı bu rüyadan sonra açılır.

³ Semih Tezcan, "Bir Dahinin Seyahatnâmesi", **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 16-17.

⁴ Robert Dankoff, **Seyyâhî Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 69.

⁵ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 39.

⁶ Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi'nin Rüyasındaki Cami", **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 54- 57.

Osmanlı'nın seçkin sınıfına mensup, aldığı eğitim ve öğrendiği sanatlarla sanatkar ve entelektüel kişiliği ile dikkat çeken Evliyâ Çelebi Türk ve Müslüman bir gençtir.⁷ Babası Mehmet Zillî Efendi'nin, sarayın kuyumcubaşısı olması sebebiyle saray ile devamlı iletişim halinde olan Evliyâ, 24 yaşında Osmanlı padişahı IV. Murad'a nedim/musahip⁸ olur ve uzun yıllar padişahların danışmanlığını yaparak saray ve devlet adamları ile yakın ilişki içerisinde bulunur.⁹ Evliyâ'nın seyahatlerinin bir kısmı da icra ettiği "musahiplik mesleği"nin sonucunda gerçekleşmiştir.

Yolculuklarını uzun yıllar yeni yerler görmek ve çeşitli kültürler tanımak arzusu ile yapan Evliyâ'nın¹⁰, seyahatlerini zaman zaman resmi görevler vesilesi ile gerçekleştirdiği de bilinmektedir.¹¹ İnalçık, Evliyâ'nın musahipliği neticesinde gerçekleştirdiği seyahatlerin ve bu sırada yaptığı yüzlerce şehir tasvirinin, "onun *nedîmlik* hizmetinin bir parçası" olarak değerlendirilebileceğini belirtir.¹² Ancak İnalçık, bu konuda Evliyâ'nın bir devlet memuru olarak düşünülmemesi gerektiğini söyler. Zira o, kendisinde bir tutku haline gelen seyahat etme fiilini gerçekleştirebilmek amacıyla musahip olarak "kendini bu mesleğe hazırlamıştır".¹³ Bu bakımdan, onun büyük bir külliyat halinde yayınlanan seyahatlerinin, Evliyâ'nın yeni yerler görüp keşfetme merakının sonucu olarak gerçekleştiği, kendisine bu imkanı sağlayanın da bir manada musahiplik mesleği olduğu söylenebilir.

Evliyâ Çelebi, hayatı boyunca gerçekleştirdiği seyahatleri kaleme aldığı on ciltlik büyük eseri *Seyahatnâme* ile XVII. asır Osmanlı coğrafyasını ortaya koyan en

⁷ Yahya Kemal Taştan, "Evliya Çelebi'nin Osmanlı Hanedanına Bakışı", **a.g.e.**, s. 360

⁸ "İslam devletlerinde padişahın her işte danıştığı yakını, danışmanı, bakıcısı *nedîmdir*."

Halil İnalçık, "Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", **a.g.e.**, s. 331.

⁹ Yücel Dağlı, "Evliya Çelebi Esnaf Alayı'nı İzliyor", **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 277.

¹⁰ "Evliya'nın öncelikli amacı, Osmanlı İmparatorluğu ve onun kentsel kesimlerden uzak bölgelerinin tam bir tasvirini ortaya koymaktır..." Sooyong Kim Dünya Edebiyatında Seyahatnâme'nin Yeri, **a.g.e.**, s. 566.

¹¹ Semih Tezcan, "Bir Dâhinin Seyahatnâmesi", **a.g.e.**, s. 16.

¹² Halil İnalçık, **a.g.e.** s. 332.

¹³ Halil İnalçık, **a.g.e.**, s. 331.

hacimli eseri Türk ve dünya literatürüne kazandırmıştır.¹⁴ *Seyahatnâme*, XVII. yüzyıl Osmanlı şehirlerinin, çeşitli mimarisini, çok dilli, dinli ve etnikli toplumunu ve sosyal- ekonomik yaşantısını yansıtmaya ile özgün bir nitelik arzeder.¹⁵

Seyahatnâme

"*Seyahatnâme*, ulus-devletler çağına özgü modern metinlerden çok farklı olarak, Osmanlı coğrafyasına ve komşu coğrafyalara ilişkin engin bir etnisite bilgisini, zamanı için bir etnik grubu ayırt eden ölçütleri, herhangi bir çekincesi ya da korkusu olmadan ortaya koyan bir metindir. Bu bakımdan metin eşsiz bir etnografik bilgi hazinesi olarak okunabilir, tabii zamanının ön yargıları ve ahlak ölçüleri ile birlikte."¹⁶

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde bahis konusu ettiği toplumları dil, din ve etnik belirterek sınıflandırması ve birbirinden farklı kültüre sahip halk toplulukları hakkında yaptığı yorum ve değerlendirmeler, onun eserini kültürel bağlamda önemli kılmalarının yanında esere etnografik nitelik kazandırması sebebiyle de önem taşımaktadır. Gezdiği coğrafyalardaki halkları ve kavimleri ayrıntılı bir şekilde tasvir ederek yorumlayan Evliyâ, mekanlar hakkında verdiği bilgilerin yanında insana dair -farklı din, dil ve etniğe sahip gruplar- bilgiler de içermesi bakımından, eserine ansiklopedik olmanın yanında yanında çok kültürlü ve renkli bir eser olma niteliği de kazandırmıştır.

XVII. yüzyılın önde gelen seyyahlarından olan Osmanlı/Türk seyyah Evliyâ Çelebi tarafından kaleme alınan *Seyahatnâme* ilk olarak Avusturyalı tarihçi ve Doğu bilimleri uzmanı Joseph von Hammer- Purgstall tarafından bilim dünyasında kazandırılmıştır.¹⁷ Evliyâ'nın Osmanlı coğrafyasında –"Osmanlı Devlet sınırları içerisinde kalan bütün topraklarda"¹⁸ gerçekleştirdiği geziler sırasında aldığı

¹⁴ Şükrü Haluk Akalın, *Seyyâh-ı Âlem Evliya Çelebi*, Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s. 50.

¹⁵ Şükrü Haluk Akalın, *a.g.e.*, s. 36.

¹⁶ Suavi Aydın, "Seyahatnâme'yi Bir Etnografya Metni gibi Okumak ya da İlk Etnologlardan Biri Olarak Evliya Çelebi", *Evliyâ Çelebi*, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 392.

¹⁷ Nuran Tezcan, "1814'ten 2011'e Seyahatnâme Araştırmalarının tarihçesi", *a.g.e.*, s. 78.

¹⁸ Robert Dankoff, "Seyahatnâme'de Yeryüzü Dilleri", *a.g.e.*, s. 540.

notlardan oluşan eser, gerek içerdiği tarihi- toplumsal, gerekse coğrafi bilgiler içermesi bakımından dikkat çekici bir gezi kitabı olarak dünya literatüründeki yerini almıştır. Seyyahın yaklaşık kırk yıl boyunca devam eden seyahatlerini ihtiva eden ve uzun şehir tasvirleri içeren bu hacimli eser, Evliyâ'nın gezdiği bölgelerin mimarisinden iklim özelliklerine, bölge haklarının konuştuğu dillerden giyim kuşamlarına ve yeme- içme alışkanlıklarına kadar bir çok konuyu içermesi bakımından ansiklopedi niteliğinde bir eserdir. Evliyâ Çelebi'nin 40 yılı aşkın sürede yaptığı seyahatlerini içeren *Seyahatnâme*, XVII. yüzyıl Osmanlı toplumuna dair fikir edinmek isteyen Türk ve Avrupalı araştırmacılar tarafından rağbet gören bir eser olmuştur.

Evliyâ Çelebi ve *Seyahatnâme*'nin özgünlüğüne, Avrupa ilim sahasındaki yeri ve önemine dikkat çeken Avrupalı araştırmacı Joseph von Hammer, XVII. yüzyılda *Seyahatnâme* gibi zengin ve hacimli bir eseri oluşturabilme kabiliyetine sahip, "sıradışı bir yazar" olan Evliyâ Çelebi'nin gözlem ve anlatımlarındaki orjinalliğinin, onun –kendisi gibi- eserini de sıradışı kıldığını vurgular.¹⁹

Seyahatnâme'nin Evliyâ tarafından kaynak olma amacıyla yazmadığını belirten Semih Tezcan ne bir tarih ne de bir coğrafya eseri olarak değerlendirilmesinin doğru olmadığını belirterek, Evliyâ'nın hayatı boyunca –resmi ya da özel sebeplerle- yapmış olduğu seyahatleri, kendine has üslubuyla kaleme aldığı *Seyahatnâme*'nin özgün ve dev bir külliyyat olduğu vurgusunu yapar.²⁰ *Seyahatnâme*'yi "seyahat anlatısı ve kişisel anılar tarzında düzenlenmiş bir coğrafya ansiklopedisi" olarak niteleyen Amerikalı araştırmacı Robert Dankoff ise eserin yazılış amacı konusunda iki görüş sunar. Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'yi yazmaktaki ilk amacının Osmanlı

¹⁹ "... ancak yerli ve Müslüman bir kişinin farkına varabileceği; dili bilse bile bir Avrupalı için fark edilip anlaşılması mümkün olmayan pek çok orjinal gözlem ve bunların açıklanmaları yer alır. Bundan emin olmak için Evliya Efendi'nin de geçtiği bazı yollardan geçmiş olan birçok Avrupalı seyyahın söyledikleri Evliya Efendi'nin tasvirleriyle karşılaştırılabilir; böylece insan, Avrupalı seyyahların ne kadar çok şeyi gözden kaçırdıklarını, onun ise ne kadar çok ve yeni hiç söylenmemiş söylediğini görerek şaşkınlığa düşer." Aktaran: Nuran Tezcan, "1814'ten 2011'e Seyahatnâme Araştırmalarının Tarihçesi", **a.g.e.**, s. 78

²⁰ Semih Tezcan, "Bir Dâhinin Seyahâtnamesi", **a.g.e.**, 19.

coğrafyasının ayrıntılı bir tasvirini yapmak, ikincisinin ise gezdiği beldeleri yazıya geçirerek kaydetmek olduğunu belirtir.²¹

Seyahatnâme'de Evliyâ'nın gezdiği şehirler, anlatımının esas noktasını teşkil etmekle birlikte yol üzerinde uğradığı köyler, kasabalar ve bu bölgelerin coğrafi özellikleri de seyyahın ele aldığı konulardandır.²² *Seyahatnâme*'nin genel olarak "şehir- tarih- yaşantı" bağlamında bilgiler verdiğini belirten Nuran Tezcan'ın *Seyahatnâme*'nin içeriği ile ilgili ifadelerini olduğu gibi alıntılar yapmak, eserin önemini anlaşılması açısından faydalı olacaktır. *Seyahatnâme*'de yer alan anlatımın şehrin idari yapısı ile başlayarak, yer verilen bilgilerin *evsaf* (kent tasvirleri) adı verilen bir sistem içinde ele alındığını belirten Tezcan, genellikle şehir kaleleri ile başlayarak türbe ziyaretleri ile son bulan *Seyahatnâme*'deki anlatım sırasını şöyle ifade eder:

"Kalesi ve İslâm öncesi kısa tarihçesi, Osmanlılar tarafından alınışı, konumu ve genel görünümü, şehrin mahalleleri, adının kaynağı (genellikle halk etimolojisine dayalı olarak), önem sırasında göre camileri, mescidleri, çeşmeleri, medreseleri ve diğer eğitim kurumları, halkın eğitim düzeyi (alimler, şairler, hekimler), hanları, tekkeleri, mesireleri ve hamamları, çarşı pazar hayatı (bedesten dükkanlar ve zanaat türleri), kahvehaneler ve sosyal yaşam, kadın ve erkek adları, giyim tarzları, yiyecek ve içecekler, halkın geçim kaynakları, üretim malları, iklimi ve türbeleri gibi bir sıra izler."²³

Tezcan'ın anlatımında da görüldüğü gibi, Evliyâ'nın gezdiği bölgelerde gördüğü manzaralar ve karşılaştığı halklar konusundaki tarihi ve güncel bilgileri ayrıntılı bir şekilde yazıya geçirme girişiminin, onun adeta bir imparatorluğun sosyal ve kültürel mozağini çıkarma, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının fiziki yapısı ile birlikte bu topraklarda yaşayan insan gruplarını, adetleri, gelenek ve görenekleri ölümsüz kılma çabasının bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu bakımdan eser, türünün eşsiz bir örneği sayılmaktadır. Seyyahın anlatımlarında ele aldığı şehirleri ayrıntılı bir şekilde anlatması ve toplumlar hakkında yorumlarda bulunması bu eserin aynı

²¹ Robert Dankoff, *Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 40.

²² Nuran Tezcan, "Seyahatnâme", *DİA*, İstanbul 1994, c. 37, s. 16.

²³ Nuran Tezcan, "Seyahatname", *DİA*, İstanbul, 1994, c. 37. s. 16.

zamanda okuyucuyu bilgilendirmeye yönelik didaktik bir özellik taşıdığını da gösterir.

Araştırmacılar, Evliyâ'nın 1640'ta başlayarak²⁴ 1680'lere kadar devam eden seyahatlerinin, Türk kültür tarihi hakkında bilgiler veren önemli anlatılar olmasının²⁵ yanında Evliyâ'nın şahsi gözlem ve yorumlarını içermesi ve neredeyse bir ömür süren yolculuklarını ihtiva etmesi bakımından *Seyahatnâme*'nin, otobiyografik nitelikte bir eser olarak da önem taşıdığı konusunda fikir beyan etmişlerdir *Seyahatnâme*'nin "[Osmanlı] birinci kişi anlatılarının en muazzam örneği" olduğunu belirterek eserin otobiyografik yönüne dikkat çeken Cemal Kafadar'ın²⁶ yanında Yahya Kemal Taştan da; Evliyâ'nın 40 yıllık seyahatlerini içermesi sebebiyle, *Seyahatnâme*'nin seyyahın bir otobiyografisi olarak da değerlendirilebileceğini söyler.²⁷ Suraiya Faroqhi ise *Seyahatnâme*'yi "Evliyâ Çelebi'nin kitap hacmindeki ilk biyografisi" olarak değerlendirir.²⁸

Mine Mengi *Seyahatnâme*'nin, Osmanlı Devleti'nin XVII. asıra kadar olan tarihi gelişim süreci, üç kıtaya yayılan toprakları, "kültür birikimi" ve Osmanlı coğrafyasında yaşayan halklar konusunda birçok bilgiyi içerisinde barındıran ve bu bakımdan "tarih, şehir monografisi, biyografi, otobiyografi, menakıbnâme,

²⁴ Halil inalcık, "Bir Musahibin Anıları ve Seyahat Notları", **a.g.e.**, s. 335.

²⁵ Musa Duman, "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Hareketli Yazılışların Değerlendirilmesi Üzerine", **Çağın Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Birinci Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 123-135.

²⁶ Cemal Kafadar. "Self and Others: The Diary of a Dervish in Seventeenth- Century Istanbul and First- Person Narratives in Ottoman Literature". **Studia Islamica** 69 (1898): 126. Aktaran: Sooyong Kim

²⁷ Yahya Kemal Taştan, "Evliya Çelebi'nin Osmanlı Hanedanına Bakışı", **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 358.

²⁸ Robert Dankoff, **Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Önsöz, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 15.

letaifnâme gibi türlerin bir arada bulunduğu bir eser olarak değerlendirilebileceğini ifade eder.²⁹

Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme* içerisinde belli bir sıra takip ederek verdiği bilgilerde, gezdiği yerler, kaleler, mabet sütunları vs. konusunda sayısal bilgiler vermeye de dikkat eder. Ayrıca Evliyâ'nın anlatımları, sayısal verilerin yanında birçok ayet, hadis ve peygamber kıssasını da barındırmaktadır. Seyyahın eserinde gerek rakamsal bilgilere gerekse dini kaynaklı ifadelerle yer vermesi onun eserinin güvenilirliği kuvvetlendirmeye yönelik bir çabası olarak görülebilir. Zira ayetler, kutsi hadisler ve sahabi hikayeleri ile desteklenen anlatımlar okuyucu nezdinde, hem daha akılda kalıcı hem de daha gerçekçi anlatımlar olacaktır.

Diğer taraftan Evliyâ'nın anlatımlarında görülen mübalağalı üslup eserin geneline yansımış olmakla beraber *Seyahatnâme*'nin güvenilirliği konusunda bir takım soru işaretlerini de beraberinde getirmiştir. Ancak XXI. yüzyılda Evliyâ Çelebi ve *Seyahatnâme* üzerinde yürütülen ve artarak devam eden akademik çalışmalar, *Seyahatnâme*'nin abartılı bir anlatım içerdiğini doğrulamakla beraber birçok gerçeği de içerisinde barındırdığını göstermektedir. Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'sinde bir gözlemci rolü ile kaleme aldığı anlatımlarda, zaman zaman gerçek dışı bilgilere, mübalağalı anlatımlara ve fantastik hikayelere yer vermesinin onun eserinin önemine gölge düşürmediği söylenebilir. Aydın bu durumu şöyle ifade eder: "...Modern bilimi önceleyen bir dönem için Evliyâ'nın yazdıkları, bütün egzotikleşme eğilimleri ve abartılarıyla birlikte gerçek birer veridir."³⁰

Zira *Seyahatnâme*, sosyal, ekonomik, siyasi ve kültürel yaşam konusunda verdiği bilgiler açısından, XVII. yüzyıl Osmanlı'sına "Türkiye'sine" dair ipuçları barındırmaktadır. Nihal Atsız da *Seyahatnâme*'nin abartılı anlatımına rağmen Türk kültürü açısından önemini vurgulamakta ve bu önemin daha iyi anlaşılması için

²⁹ Mine Mengi, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Bir Üslup Özelliği Olarak Türler Arasılılık, **Çağının Sıradışı Yazarı Evliya Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Birinci Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2009, s. 281- 290.

³⁰ Suavi Aydın, **a.g.e.**, s. 406.

Evliyâ Çelebi ve *Seyahatnâme*'nin üzerinde çalışılmaya açık bir alan olduğunu belirtmektedir:

"Seyahatnâme, mübalağalı ve hayâli taraflarına rağmen birçok bakımlardan mühim, ciddî incelemelere layık bir eserdir ve hakikaten kültürümüzün temel kaynaklarından. Bu temel kaynaktan ilmî sonuçlar çıkarmak için uzun etraflı çalışmalara ihtiyaç vardır."³¹

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinin "hayal ürünü" anlatımlarla dolu olduğuna dair yargıların XX. yüzyıla birlikte *Seyahatnâme* üzerinde yapılan çalışmaların artması ile beraber geçerliliğini yitirmiştir.³² *Seyahatnâme*'de fantastik nitelikte seyahatlerin yer aldığı doğru olmakla birlikte bu durumun genellenemeyeceği akademik çalışmalarla kanıtlanmaktadır.

XVII. Yüzyıl Osmanlısı

Tezcan tarafından "Osmanlı Türk yazınının, kültür ve tarihinin dahi yazarı" olarak kabul edilen Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde gezdiği yerlerdeki şehirlerin ve halkların tasviri, bölgelerin coğrafyası, ekonomisi ve mimarisi hakkında verdiği bilgilerle aynı zamanda yaşadığı dönemin Osmanlısına, XVII. yüzyıl Osmanlı kültür tarihine de ışık tutmaktadır.

Seyyahın seyahatlerini gerçekleştirdiği XVII. asır, Osmanlı'da iç karışıkların ve düzensizliklerin yaşandığı bir dönemdir. Ancak *Seyahatnâme*'ye yansıyan XVII. yüzyıl Osmanlısı genel olarak bu tür aksaklıkların görüldüğü bir Osmanlı değildir.³³ *Seyahatnâme*'de anlatılan Osmanlı, merkezinde askeri ve siyasi bozuklukların görüldüğü bir devlet değil, hala geniş kıtaların hakimi olan, gücü ve görkemi ile anlatılan üç kıtaya hüküm salmış bir cihan imparatorluğu olarak tasvir edilir.

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'ye yansıttığı Osmanlı Devleti, "kaynağını dinden alan" *şer'î* kanun ve "kaynağını sultanın otoritesinden alan" *örfi* kanunlar üzerinde kurulmuş, hakimi olduğu topraklara dini (Sünni-İslam) siyaseti/kimliği ile

³¹ Nihal Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesinden, Seçmeler*, Ötüken Yayınları, 2011, s. 140.

³² Semih Tezcan, *a.g.e.*, s. 17.

³³ Yahya Kemal Taştan, *a.g.e.*, s. 358.

hükmetmiş ve bünyesinde barındırdığı farklı dine mensup gruplara yönelik özel sistem ve politikalar geliştirerek, tüm halklara karşı adalet gözetmeye özen göstermiş bir cihan imparatorluğudur.³⁴

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'ye yansıttığı Osmanlı'da, dönemin duraklama sürecine giren Osmanlısına dair her hangi bir ize rastlanmaz. *Seyahatnâme*'deki Osmanlı, Osmanlı Devleti'nin gerileyişinden bahseden XVII. asır literatürüne kıyasla, içerisinde birçok milletin barış içerisinde yaşadığı ve hala ihtişamını devam ettiren bir Osmanlıdır. Bu durum seyyahın bilinçli bir tutumu olarak değerlendirilebilir. Zira Evliyâ da bu büyük imparatorluğun bir temsilcisidir ve onun eserinde Osmanlı'yı büyük ve güçlü bir devlet olarak tanıtmak istemesi ve eserini bu şekilde gelecek nesillere bırakmak istemiş olması muhtemeldir. Bu bağlamda Dankoff'un da dediği gibi Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'sini, Sünni-Müslüman bir Türk kimliği³⁵ ile kaleme aldığı düşünülebilir. Zira o, gezdiği bölgeleri ve burada karşılaştığı toplumları kendi bakış açısına, dini ve ahlaki görüşlerine göre değerlendiren ve gözlemlerini sistemli bir şekilde kaleme alan bir seyyahtır.³⁶

Evliyâ Çelebi ve Osmanlı Zihniyeti

"*Seyahatnâme* akla yatkın bir gerçekçilikle bir harikalar ve mucizeler aşkı arasında salınan böyle bir Osmanlı zihniyetinin edebi düzlemdeki muazzam bir örneğidir."³⁷

XVII. yüzyılda Osmanlı'nın dünyaya açılan penceresi"³⁸ olarak değerlendirilen *Seyahatnâme*, Türkiye'nin sosyal ve kültürel hayatına dair örnekler sunmasının yanında Osmanlı zihniyetine dair ipuçları vermesi ve bu zihniyeti yansıtan bir

³⁴ Taştan, **a.g.e.**, s. 360.

³⁵ *"Aslında Evliyâ için birçok Osmanlı seçkini için olduğu gibi, İslâm dini ve Osmanlı İmparatorluğu bir madalyonun iki yüzüydü.", "İstanbullu Sünni bir Türk" Dankoff, 67 ve 89.

³⁶ Halil İnalçık, **a.g.e.**, s. 334.

³⁷ Robert Dankoff, **Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 233.

³⁸ **Evliyâ Çelebi**, Sunuş, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Birinci Baskı, Ankara, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011.

kaynak olması bakımından da önem taşımaktadır. Orta Doğu çalışmaları uzmanı Robert Dankoff, bu konuda gerçekleştirdiği kapsamlı çalışmalarıyla dikkat çeken isimlerdendir.

Evliyâ Çelebi ve *Seyahatnâme* üzerine yaptığı çalışmalar ve bu konularda Türk ve dünya literatürüne katkıları ile tanınan Dankoff, *Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı* adlı kitabında, *Seyahatnâme* üzerinden, Evliyâ Çelebi'nin zihin yapısını keşfetmeye çalışarak, onun dünya görüşünü ve bu görüşünün esere yansımalarını inceler. Yazar, Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'de çizdiği tabloların Osmanlı zihniyetini –olabildiğince- yansıtan fotoğraflar olduğunu söyler.

Dankoff, "İstanbullu Sünni bir Türk"³⁹ olarak vasıflandırdığı Evliyâ'nın dünya görüşünün, onun sarayda aldığı eğitim neticesinde şekillendiğini belirterek, Sünni İslam inancının Evliya'nın zihin yapısı ve dünya görüşü üzerindeki belirleyiciliğine dikkat çeker.⁴⁰ Dilaver Cebeci de Evliyâ Çelebi'nin yetiştiği Türk- İslam kültür ve medeniyetine dayalı çevrenin, seyyahın hayat görüşündeki etkisinden bahseder.⁴¹ Örneğin seyyahın, Şam beldelerinde yaşayan Müslüman toplumları değerlendirişi ile Hristiyan, Yahudi yahut diğer inançlara mensup toplumları değerlendirishi farklılık arzeder. Evliyâ yaptığı gözlemler sırasında daima Türk ve Müslüman kimliğini muhafaza eder. Bu bakımdan, Evliyâ'nın gezdiği yerleri (yapıları) ve oralarda karşılaştığı halkları Sünni İslam anlayışı ve Müslüman bir Türk gözü ile yorumlayıp değerlendirdiği söylenebilir. Zira seyyahın, gezilerinde biraraya geldiği ehl-i sünnet inancına sahip toplumlar ile ilgili çizdiği tablo olumlu iken, Şia mezhebinin kolları olan ehl-i bid'at mezheplere mensup kavimlerle ilgili çizdiği tablo olumsuzdur. Cebeci, Evliyâ'da görülen bu tutumu, genellikle ehl-i sünnet tarikatlarına ihtimam gösteren Osmanlı cemiyetlerindeki hakim ehli sünnet anlayışının bir tesiri yahut

³⁹ Dankoff, **a.g.e.**, s. 89.

⁴⁰ Özgür Kolçak, "An Ottoman Mentality- The World of Evliyâ Çelebi", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sa. 17, t.y., s. 177.

⁴¹ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 39.

sonucu olarak yorumlar. ⁴² Bu bağlamda Evliyâ'nın fikirlerinin, Cebeci'nin deyimiyle "Osmanlı cemiyetinin kaynaştırıcı unsuru olan İslâm dini ve ona bağlı töreler, hikmetler ve fikirler"⁴³ etkisinde oluştuğu ve bu etkilerin izlerinin *Seyahatnâme*'de görüldüğü söylenebilir.

Seyahatnâme'nin esas yapısını teşkil eden şehirlerin ve toplumların Evliya tarafından tasvir edilerek yorumlandığı anlatımlar, XVII. yüzyıl Osmanlı şehir ve toplum yapısı hakkında bilgiler verirken aynı zamanda dönemin zihniyetine dair fikirler de sunmaktadır. Anlatımlarında ele aldığı bölgeleri ve bölge halklarını yorumlarken, onları kendi dünya görüşü çerçevesinden değerlendiren Evliyâ'nın tutumu, bizim bu tez çalışmasında ele alacağımız Şam beldelerine de yansımıştır. Şam beldelerinde yaşayan çeşitli toplumlar Evliyâ'nın gözünden, Müslüman bir Türk aydınının nazarından, ele alınarak değerlendirilmiştir.

Osmanlı Devleti'ni *Seyahatnâme*'sine, birbirinden farklı milletleri birarada tutan 'güçlü' bir imparatorluk şeklinde yansıtan Evliyâ'nın ayrıca, *Seyahatnâme*'nin genelinde görülen Osmanlı coğrafyası içerisinde yaşanan düzensizliklerden fazla bahsetmemesi durumu, Şam beldeleri için de geçerlidir. Evliyâ Çelebi, eserinde yer verdiği Şam bölgelerinde de –Dürzîlerle yaşanan çatışmalar haricinde- her hangi bir sıkıntı ve huzursuzluk durumundan bahsetmez. Bu durumun Evliyâ'nın bilinçli tutumunun bir sonucu olduğu söylenebilir. Dolayısıyla saraya yakınlığı ile bilinen bir Osmanlı aydını olan Evliyâ'nın, imparatorluk ile ilgili anlatımlarını en güzel ve en olumlu şekilde ölümsüzleştirmek istemesi doğal karşılanmalıdır.

Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'deki anlatımlarında görüldüğü gibi Osmanlı'nın fethettiği topraklar, çok dilli, çok dinli ve milletli halklara ev sahipliği yapması bakımından *çokkültürlü* bir yapı arzeder. Peki Osmanlı Devleti, XVII. asırda, toprakları üzerinde yaşayan farklı din, mezhep ve etnik kimliğe sahip (Türk,

⁴² "Osmanlı Devleti çoğunlukla böyle ehli sünnet tarikatlarına yakınlık gösteriyordu. Çünkü bu tarikatlar taassubdan uzak, insan ilişkilerine önem veren, insana ve devlete saygılı, i'tidali temsil eden tarikatlardır. Zaten Osmanlı Cemiyeti içinde hakim unsur olan Türkler, ekseriyet i'tibarı ile mezhepler arasında i'tidali temsil eder ve töreye önem veren Hanefi fıkhına bağlı idiler." Cebeci, **a.g.e.**, s. 40.

⁴³ Cebeci, **a.g.e.**, s. 46.

Kürt, Arap, Acem gibi) halklara karşı nasıl bir politika izlemiştir? Devlet, bünyesinde yer alan; din, dil ve etnisite bakımından kendisinden farklılık arzeden unsurlara karşı nasıl bir tutum sergilemiştir? Farklı unsurlarla olan ilişkisinde farklılıkları homojenize etme yolunu mu yoksa çeşitlilikleri muhafaza etme yolunu mu seçmiştir?

Devlete düzenli vergi ödemeleri koşulu ile farklı din ve milletlere mensup gruplara, toprakları üzerinde yaşama hakkı tanıyan Osmanlı, aynı zamanda bu gruplara kendi kültürel ve dini yaşantılarını sürdürme imkanı da tanımıştır. Evliyâ'nın Şam beldelerindeki gezintisi esnasında sıkça bahsettiği Müslüman, Hristiyan ve Yahudi mahalleleri, ve bu bölgelerde yer alan gayri müslim mabetleri Osmanlı Devleti içerisinde bulunan farklı grupların yaşam alanlarını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Bu gruplar yaşamlarını Osmanlı coğrafyasında sürdürmek için devlete vergi ödemeyi kabul eden “sadık” toplumlardır. Dolayısıyla Osmanlı'nın uyguladığı politikanın muhatabı da devlete sadakat gösteren yani vergilerini düzenli olarak ödeyen ve toplumun huzurunu bozacak hareketlerden kaçınan toplumlardır. Osmanlı'nın farklı dine mensup gruplara ayrı mahalleler tahsis etmesi ile bu toplumların içiçe yaşamalarına bir sınır getirdiği görülse de, bu durumun toplumsal barışın sağlanması amacıyla yönelik olduğu düşünülebilir. Farklı gruplar her ne kadar kendi içlerinde birarada olacak şekilde konumlandırılmış olsalar da aynı bölgeyi paylaşan toplumlardır. Ayrıca Osmanlı'nın farklı dini gruplara özgü mahalleler kurması, birçok kültürün birarada yaşadığı toprakları üzerindeki çeşitliliği sürdürmek istediğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Osmanlı Devleti'nin bünyesindeki çokkültürlülüğü artırmaya yönelik bir zihniyet geliştirerek, çeşitli kültürlerin birarada yaşadığı toplum yapısını homojenize etmekten ziyade bu kültürleri muhafaza etmeye çalışmıştır.

Osmanlı Devleti'nin tebaası olan gayri müslim toplumlarla kurduğu ilişkilerde, toplumların mensup olduğu dinin yanında, söz konusu toplumların devlete ödediği toprak vergisi ve sergiledikleri itaatkar tutumun da belirleyici bir rol üstlendiği

görülmektedir.⁴⁴ Şam beldelerinde Osmanlı yönetimi ile Dürzîler arasında yaşanan problemler bu duruma örnek teşkil eder. Evliyâ Çelebi'ye göre de genel olarak barışın hakim olduğu içerisinde birçok farklı din, dil, etnik ve kültüre ev sahipliği yapan Şam beldelerinde zaman zaman yaşanan sıkıntıların sebebi devlete vergi ödemeyi kabul etmeyen ve yoğun olarak buldukları bölgelerde huzursuzluk çıkaran "asi" ve "savaşçı"⁴⁵ Dürzî kavimleridir.

Osmanlı Devleti, kendi coğrafyası üzerinde yaşama hakkı verdiği toplumlara temelde mensup oldukları dine göre kategorize ediyor olsa da asıl önemli olan itaat ve vergidir.⁴⁶ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunda görülen barış ortamının kavimlerin sadakati ve bu toplumlar tarafından devlete ödenen para ile bağlatılı olduğu düşünülebilir.

Bilâdüşşâm

Büyük Suriye adıyla da bilinen Bilâdüşşâm (Şam beldeleri) günümüzün Suriye, Filistin, Lübnan ve Ürdün bölgesini içine alan bir alanı kapsar. Bu bölgeler, Yahudilik, Hıristiyanlık, Müslümanlık açısından önem arzeden kutsal bölgeler olmanın yanı sıra, tarihte ilim ve medeniyet merkezleri olan İslam şehirlerini ihtiva etmeleri bakımından da mühimdir.⁴⁷

Osmanlı Devleti yaklaşık dört yüz yıl boyunca hakimi olduğu topraklara son derece ihtimam göstermiştir. Hac hizmetlerine önem veren ve kendisini *hâdimül haremeyn* olarak gören Osmanlı, Hac yolu üzerinde bulunmaları sebebi ile Şam beldelerine ayrı bir ihtimam göstermiştir. Bununla birlikte Şam topraklarının üç din tarafından kutsal şehir olma vasfına sahip olan Kudüs şehrini de ihtiva etmesi, bu toprakların hakimi olan Osmanlı için sosyal ve kültürel bakımdan bir üstünlük ve

⁴⁴ Nuri Adıyke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör: Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 383.

⁴⁵ Evliya Çelebi

⁴⁶ Adıyke, **a.g.m.**, s. 383.

⁴⁷ Kenan Ziya Taş, "Suriye'nin (Şam) Osmanlı Hakimiyetindeki İdari Yapısı", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, sy. 15, 2000, s. 75- 86.

avantaj teşkil etmiştir. Kudüs, Mekke ve Medine'den sonra üçüncü kutsal şehir olması ve Müslümanların ilk kıblesi olan Mescid-i Aksa'yı barındırması bakımından Şam beldeleri içerisinde özel bir konum arzeder.⁴⁸

Seyahatnâme'de yer alan Şam beldeleri Osmanlı'nın hakimi olduğu, farklı din ve millete mensup toplumların bir arada yaşadığı XVII. yüzyılın çok çeşitli toplum yapılarını ve şehirlerini ihtiva eden bölgelerdir. Bu tez çalışmasında özellikle Bilâdüşşâm bölgesini ele almamızdaki sebep, uzun yıllar boyunca Osmanlı'nın hüküm sürdüğü bu bölgenin her üç din için kutsal kabul edilen toprakları içinde barındırması ve bu sebeple Osmanlı'nın üzerinde özel ihtimam gösterdiği bir bölge olmasıdır. Bilâdüşşâm üç büyük din mensuplarının birarada bulunduğu bir bölge olması bakımından diğer bölgeler arasında özgün bir yere sahiptir. Osmanlı Devleti, bu topraklarda yer alan gerek müslim gerekse gayri müslim mabetlerinin bakımı ve restorasyonu ile ilgilenecek bölgenin hadimliğini yapmış ve bu şekilde bölge üzerindeki hakimiyetini kuvvetlendirmeyi amaçlamıştır.

Osmanlı'da Millet Sistemi, Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük

Osmanlı Devleti, yaklaşık beş yüz yıl boyunca toprakları üzerinde yaşayan farklı din ve etniğe mensup insan grupları ("*polyethnic multireligious society*") üzerinde kurduğu hakimiyet ve onlara karşı gösterdiği tolerans ile tarihte örneğine ender rastlanan bir imparatorluk olarak kayda geçmiştir. Yüzyıllar boyu Osmanlı coğrafyasında yaşayan Müslüman, Hristiyan ve Yahudi toplumlar bir yandan kendi dinlerini yaşarlarken bir yandan da kendi öz kültürlerini yaşayıp sürdürme imkanı bulmuşlardır. Çoğulcu toplum yapısının klasik bir örneği olduğu kabul edilen Osmanlı İmparatorluğu, içerisinde yaşayan farklı gruplara, kendi dinlerini ve kültürlerini yaşama imkanı verdiği gibi, onların hukuki gelenek ve uygulamalarına (evlenme, ölüm, miras gibi) saygı duyarak bu geleneklerin uygulanması konusunda da destekçi olmuştur.⁴⁹

⁴⁸ Kenan Ziya Taş, **a.g.m.**, s. 79.

⁴⁹ Christians And Jews In The Ottoman Empire, Edited By Benjamin Braude and Bernard Lewis, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc., 1982.

Din anlamında kullanıldığı gibi farklı dini grupları da ifade eden ve *nation* kelimesinin karşılığı olarak da -belli sınırlar içinde yaşayan ve ortak dil, kültür ve geleneği paylaşan insan topluluklarını ifade etme anlamında- kullanılan *millet* kelimesi,⁵⁰ Osmanlı Devleti'nde "modern millet (ulus) kavramından" farklı olarak dinsel içerikli bir yönetim düzenini ve dini grupları ifade etmek için kullanılmıştır.⁵¹ Tarihte en önemli örneğini Osmanlı Devleti'nin teşkil ettiği *millet sistemi* ise Müslümanların hakim olduğu topraklarda, İslam idaresi altında yaşayan gayri müslim halkın, -mensup oldukları din ve mezhebe göre- belirli bir hukuki düzene tabi tutulduğu bir sistem yahut bir teşkilatlanma idi. İslam Devleti içerisinde yaşayan, devlete karşı belirli hak ve yükümlülükleri bulunan (vergi cizye: kafa vergisi, haraç: toprak vergisi ödemek gibi) ve bu yükümlülükleri yerine getirdikleri takdirde kendi içlerinde özerk olabilen ve dinleri ile birlikte kültür ve geleneklerini de İslam Devleti çatısı altında sürdürebilen gayri müslim gruplar (zimmiler), Osmanlı Devleti'nin daimi koruması altında olmuşlardır.⁵²

Devletlerin bünyesinde yaşayan halk topluluklarının, o devletlerin teşkilatlanmasındaki rolüne dikkat çeken Gürsoy Akça, Osmanlı Devleti tarafından uygulanan millet sisteminin de Osmanlı topraklarında yaşayan çok dinli, çok dilli ve çok kültürlü halka yönelik geliştirilmiş bir siyasetin sonucu olduğunu belirtmektedir. Bu sistem ile devletin çok çeşitli toplum yapısı, sosyal, siyasi ve ekonomik olarak Osmanlı ile bütünleştirilmiştir.

Osmanlı coğrafyasında yaşayan gayri müslim tebaaya karşı uygulanan millet sisteminin en önemli özelliği, etnik mensubiyete göre değil dini mensubiyete göre şekillenmiş olmasıdır. Millet sistemi muhatap aldığı toplumları, onların etnik kökenine göre değil, bağlı oldukları din ve mezhebe göre sınıflandırmaktadır. (Örneğin; Rum Ortodoks, Ermeni Katolik, Yahudi milleti... şeklinde.) Söz konusu toplumların İslam devleti içerisindeki konumları da dini mensubiyetlerine göre belirlenmektedir. Osmanlı Devleti millet sistemi ile bünyesinde yaşayan farklı dil,

⁵⁰ İlber Ortaylı, "Millet", **DİA**, İstanbul, 1994, c. 30, s. 66.

⁵¹ Gürsoy Akça, "Osmanlı Millet Sisteminin Dönüşümü", **Fırat Üniversitesi Doğu Anadolu Bölgesi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, 6:1, (2007), s. 57- 65.

⁵² İlber Ortaylı **a.g.e.**, s. 60.

din, ırk ve kültüre sahip toplumlara, kendi dinlerini mensubu oldukları cemaat içerisinde yaşama hakkı tanımış ve bu şekilde Osmanlı topraklarının mozaik toplum yapısı uzun yıllar boyunca korunmuştur. Bu sistem ile bir çok farklı cemaat, bir İslam devleti olan Osmanlı Devleti hakimiyeti altında kendi dini ve kültürel kimliklerini muhafaza edebilmiştir.⁵³ Bu bakımdan imparatorluğun çok kültürlü ve renkli yapısında, İlber Ortaylı'nın da belirttiği gibi, zaman zaman değişiklikler gösteren ve Osmanlı Devleti'nin sosyal ve idari yapısının daimi unsuru olan millet sisteminin etkili olduğu söylenebilir.

Osmanlı Devleti topraklarında yaşayan ve millet sistemi temelinde örgütlenmiş olan yahut bu sisteme tabi tutulan gayri müslim gruplar, İslam geleneğinde *ehli kitap* olarak bilinen, kutsal bir kitaba sahip olup Allah'ın birliğini kabul etmeleri ile müşriklerden ayrılan Yahudi ve Hristiyan cemaatlerden oluşmaktadır.⁵⁴ Bu bağlamda Osmanlı'nın uyguladığı millet sistemi ve bu sistemde sunulan haklar, yalnızca Hristiyanlar ve Yahudiler için geçerli olup *müşrikler* için, Allah'a inanmayıp puta tapan gruplar ve diğerleri, için geçerli olmamaktadır. Bu bakımdan Osmanlı Devleti'nin millet sisteminin uygulanmasında koyduğu ehli kitaptan olma zorunluluğu, birçok araştırmacı tarafından tartışma konusu edilmiştir.

Örneğin ehli kitaptan olanlar ayrımını, tolerans gösterilen toplumlara karşı bir kısıtlama olarak yorumlayan Benjamin Braude, "dinde zorlama yoktur" anlayışı üzerine bina edilmiş bir İslam Devleti olan Osmanlı'nın, gayri müslim toplumlara karşı uyguladığı millet sisteminin -sadece ehli kitap mensuplarına yönelik olması ile- din konusunda ciddi bir kısıtlama getirdiğini belirtmekte ve ehli kitap dışındaki toplumların durumunu sorgulayarak Osmanlı tarafından uygulanan hoşgürünün boyutlarını tartışmaktadır.

Nuri Adıyeke ise millet sistemi ile ilgili olarak şöyle bir yorum getirmektedir:

"Osmanlı sisteminin gayrimüslim tebaadan istediği şey aslında Müslüman tebaasından istediğinin dışında değildir . İdarenin ister Müslim ister

⁵³ Akça, **a.g.m.**, s.59.

⁵⁴ Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, sy: 8, 2011, s. 57-71.

gayrimüslim reayasından istediği iki şey vardı , birincisi itaat, ikincisi de vergi idi. Tersi açıdan yaklaşırsak reayanın da yönetimden beklediği üç şey vardı. Birincisi can güvenliğinin sağlanması, ikincisi vergi dahil her konuda adalet (buradaki adalet eşitlik demek değildir), üçüncüsü de ibadetlerini ve inançlarını rahat uygulayabilme hakkı ve pratiği ile yerel tarihsel ve kültürel değerlerini muhafaza etmek . Bu konularda reaya ile devlet arasında bir mutabakat, millet sistemi ile sağlanmış oluyordu."⁵⁵

Adıyeke'nin ifadelerinde de görüldüğü gibi, Osmanlı'nın millet sisteminin uygulamasındaki kısmi ya da anlaşmalı hoşgörü olarak değerlendirebileceğimiz tutumu ve bu hoşgürünün kapsayıcılığı tartışmaya açıktır. Ancak bizim bu tez çalışmamızda millet sistemini ele almamızdaki amaç, onun Osmanlı'nın "çok dinli, çok etnikli, çok kültürlü ve çok kimlikli" toplum yapısının korunmasındaki rolünü incelemek olduğundan, tartışmalı konulara girmeyerek konuyu genel manada özetlemeye çalıştık.

‘Çokkültürlülük’ birbirinden farklı kültür, din ve etnik kimliğe sahip grupların, birarada yaşayabildiği toplumlar için kullanılan bir kavramdır. Parekh çokkültürlü toplum kavramını; "İki veya daha fazla kültürel topluluğu barındıran bir toplum"⁵⁶ olarak açıklar. Bu sözcüğün çeşitli tanımları yapılmakla beraber niteliği ve uygulanabilirliği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır.⁵⁷

Birbirinden farklı aidiyetlere ve hassasiyetlere sahip toplumlar, kendi farklılıklarını muhafaza ederek birarada nasıl yaşayabilir? Çeşitli grupların bir hoşgörü anlayışı içerisinde hayatlarını sürdürebilecekleri nasıl mümkün olur? Bu gibi sorulara cevap verebilmek için dünya tarihinde görülen çokkültürlü yaşam örnekleri

⁵⁵ Nuri Adıyeke, "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör: Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları,1999, s. 383.

⁵⁶ Kadir Canatan, "Avrupa Toplumlarında Çokkültürlülük, Sosyolojik Bir Yaklaşım", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, 2:6 (2009), s. 82.

⁵⁷ Çokkültürlülük biçimleri de ihtilafli bir konu olup bireyci/ liberal (J. Ralwz, J. Raz, Kymlicka) ve cemaatçi/ komüniteryanist (Charles Taylor, Michael Walzer) olmak üzere iki ana yaklaşım gibi farklı teorilere sahiptir. Liberal teoride bireysel haklar ön plandayken cemaatçi yaklaşım, grup hakları üzerinde yoğunlaşarak bireylerin mensup olduğu grupları ön planda tutar.

incelenerek (Endülüs ve Osmanlı örneği gibi) farklı teoriler ortaya konulmuş, "alternatif birlikte yaşam projeleri ve hoşgörü modelleri" geliştirilmeye çalışılmıştır.⁵⁸

Yüzyıllar boyunca hakimiyeti altında yaşayan çok dinli, çok kültürlü ve çok milletli toplumları bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti ve toplumların dini kimlikleri temel alınarak oluşturulan -tarihte benzerine rastlanmayan- millet sistemi uygulaması, çokkültürlülük tartışmalarında incelenen önemli bir model olmuştur. Osmanlı'nın gayri müslim tebaaya yönelik uyguladığı millet sistemi, devlet- birey- toplum ekseninde incelenmiş ve millet sistemine dair farklı görüşler ve yaklaşımlar ortaya konmuştur.⁵⁹

Liberal teorinin önde gelen savuncularından olan Kymlicka bireysel özerklik, hoşgörü modelleri ve hoşgörünün öneminden bahsederken, bu konuda Osmanlı'daki 'millet' sistemini örnek gösterir. Din, kültür ve etnik açıdan farklı bir oluşuma sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, sözkonusu kültürel çoğunluğa karşı hoşgörü politikası uygulamasına rağmen bu sistem, herkese eşit haklar tanımaması bakımından liberal bir toplum örneği oluşturmamaktadır.⁶⁰ Bireyleri kendilerinden ziyade, cemaatleri içerisinde değerlendiren aynı zamanda onları bir çeşit (kendilerine devlet tarafından verilen yükümlülükler neticesinde) "baskı altında tutan" millet sistemini liberal görmeyen Kymlicka'nın tezinin sağlam olmadığını belirten Erincik, yazarın tarih

⁵⁸ Selçuk Erincik, "Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 52:2 (2011), s. 219- 241.

⁵⁹ Erincik, **a.g.m.**, s. 230.

⁶⁰ Erincik Kymlicka'nın millet sistemine dair fikirlerini şöyle yorumlar : "Düşünün bu konudaki en belirgin örneği, son zamanlarda da çeşitli vesilelerle gündeme gelen Osmanlı Millet Sistemi'dir. Bu sistemde, Müslüman, Yahudi ve Hıristiyanlar özerk milletler olarak kabul görüyor ve kendi üyeleri üzerinde kısıtlayıcı dinsel kurallar ihdas etmelerine karışılmıyordu. Ona göre bu sistem bir hayli insancıl, farklılıklara hoşgörülü ve istikrarlı idi. Elbette Osmanlı, bireysel inanç özgürlüğünü tanımadığı için, liberal bir toplum değildi. Dinsel cemaatlerin üyelerine dayatma yapmaları önünde engel yoktu ve din değiştirme hürriyeti yok denecek kadar azdı. Nihayet, önemli bir tanımla, "millet sistemi, aslında, teokrasilerin bir federasyonu" idi. Ona göre, Osmanlı Millet sistemi, liberal olmayan dinsel hoşgörünün en gelişmiş modelidir." Selçuk Erincik, "Kimlik ve Çokkültürcülük Sorunu", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 52:2 (2011), s. 219- 241.

yanılıgısına düştüğünü ("anakronizm") söyler.⁶¹ Zira Kymlicka Osmanlı Devleti'nde millet sistemi uygulandığı dönemlerde ne milliyetçilik akımının ne de etnik aidiyetlerin toplumlar tarafından bilincinde olunmadığı gerçeğini göz ardı etmiştir. Temelde dini bir aidiyet üzerinde birleştirilerek bireysel kimliklerinden ziyade çoğul kimlikleri ile ön plana çıkan toplumlar, ulus-devlet oluşumundan ve milliyetçilik kavramlarından bihaber, huzurlu bir şekilde Osmanlı hakimiyeti altında yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁶²

Çokkültürlü olma durumunu yani birden fazla kültürün birarada bulunduğunu ifade eden "çokkültürlülük" kavramının yanındaki bir diğer kavram da kültürel farklılıkların (çokkültürlülüğün) tanınması anlamına gelen çokkültürcülük kavramıdır.⁶³ "Çokkültürcülük" anlayışı kültürel farklılıkların bir zenginlik olarak kabul edilerek çokkültürlülüğün ideolojik olarak benimsenmesidir. "Çokkültürcülük" anlayışı çokkültürlülükte olduğu gibi, çoklu olma durumunu ifade etmekten ziyade bu durumu -birbirinden farklı kültür unsurlarının birarada ve içiçe bulunma durumunu- onaylayarak destekleyen yahut "olumlayan"⁶⁴ bir politikadır.⁶⁵

Çokkültürlülük, günümüz dünyasının liberal demokrasi tartışmaları ekseninde ortaya atılmış bir kavramdır. XX. asırda meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişmelerle birlikte gelişmiş ölkelere doğru artan göçler farklı kültürlere ait toplumların aynı ölkelerin çatısı altında biraraya gelmesi ile sonuçlanmış ve bu ölkelerde çokkültürlü yapılar oluşmaya başlamıştır. Farklı unsurları barındıran devletlerin, kendi içlerinde yer alan kültürel farklılıkları ne ölçüde tanıdıkları ve farklı kültürlere sahip toplumların baskın kültür karşısındaki konularının nasıl olduğu gibi konular araştırmacılar tarafından tartışılagelmiştir.⁶⁶

⁶¹ Selçuk Erincik, **a.g.m.**, s. 237.

⁶² Mehmet Anık, "Çokkültürcülük ve Osmanlı Devleti", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 27 (2012), s. 117-130.

⁶³ Mehmet Anık, **a.g.m.**, s. 118.

⁶⁴ Kadir Canatan, **a.g.m.**, s. 83.

⁶⁵ Anık, **a.g.m.**, s. 123.

⁶⁶ Kymlicka tarafından tartışılan çokkültürcülük kavramı günümüz liberal demokrasilerinde farklı kültürlerin birarada yaşayabilmelerini kavramsallaştırmak amacıyla ortaya atılmış bir kavramdır. Bu

Tarihteki çeşitli devlet ve toplum yapılanmaları göz önünde alındığında çoklu kültür yaşamlarının sadece günümüzün liberal toplumlarına özgü olmayıp geçmişte birçok toplumu bünyesinde barındırmış olan eski imparatorluklarda da mevcut olduğu görülmüştür. Bu bakımdan her ne kadar XX. yüzyılda ortaya çıkmış bir kavram olsa da, zaman zaman Osmanlı İmparatorluğu gibi geçmiş imparatorluklar da sosyoloji araştırmacıları tarafından çokkültürlülük bağlamında ele alınarak incelenmiştir.⁶⁷

Biz bu tez çalışmasında, her ne kadar XX. yüzyılda tartışılmaya başlanmış bir kavram olsa da, çokkültürlülük kavramını Osmanlı İmparatorluğu açısından da ele alarak, *Seyahatnâme*'den örneklerle, Osmanlı Devleti'nin ve XVII. asır Osmanlı seyyahı olan Evliyâ Çelebi'nin, çokkültürlülüğü nasıl yansıttığı sorusunun cevabını bulmaya çalışacağız. Osmanlı İmparatorluğu, toprakları üzerinde yer alan farklı kültürlerin yaşamasına ne ölçüde izin vermiştir, farklı din, dil ve kültüre sahip halklar -'diğerleri'- Osmanlı'daki hakim İslam kültürü içerisinde kendi yaşamlarını nasıl sürdürmüş ve pratik etmişlerdir? Evliyâ, Osmanlı topraklarında (Bilâdüşşâm) karşılaştığı farklı kültürleri ve dini yaşam pratiklerini okuyucuya nasıl aktarmıştır?

"Tekdüze" bir toplum modeli yerine, toprakları üzerinde yaşayan birbirinden farklı dil, din ve etnisiteye sahip toplumları kendi kültürleri ile birlikte muhafaza etmeyi tercih eden Osmanlı Devleti'nin uyguladığı millet sisteminin, çokkültürlülük teorileri ışığında incelendiğinde, Osmanlı'nın kendi dünya anlayışı çerçevesinde oluşturduğu bir birlikte yaşam modeli olduğu söylenebilir. Toprakları üzerinde

kavram bugünkü anlamı ile Osmanlı'nın imparatorluk yapısı içerisinde birarada yaşama deneyimini anlamada bize yardımcı olmaması da Evliyânın anlatımları bize Osmanlı toplumunda görülen birlikte yaşama tecrübesi hakkında önemli ip uçları vermektedir. Kısaca belirtmek gerekirse, Osmanlı coğrafyasında yaşayan özellikle farklı dine mensup gruplar merkeze bağlılıklarını sürdürdükleri sürece ve vergilerini ödedikleri takdirde birlikte ve barış içerisinde yaşamaktadırlar. Bu durum liberal demokrasi bağlamında anlaşıldığı gibi eşit haklar, temsilde eşitlik ya da Kmylicka'nın bahsettiği "solidarity right", kültürden kaynaklanan farklı olma hakkı gibi hakları garanti altına almamaktadır. Ancak yine de farklı grupların kendi kültürlerini kendi coğrafyalarında özgürce yaşayabilme olanağı tanımaktadır.

⁶⁷ Anık, **a.g.m.**, s. 117.

yaşayan farklı grupları kendilerine özgü din, dil ve kültürleri ile birlikte kabul ederek bünyesinde barındıran Osmanlı Devleti'nin bu toplumlara karşı yaklaşımları, uygulamaları ve birlikte yaşam pratikleri göz önüne alındığında, Osmanlı'nın çokkültürcü bakış açısından değerlendirilebileceği görülmüştür.

Ancak, burada sözkonusu ettiğimiz çokkültürcülüğün günümüzdeki çokkültürcülükle tam olarak bağdaşmadığını belirtmemiz gerekir. Zira birden çok kültüre ev sahipliği yapması bakımından çokkültürlü bir toplum yapısı gösteren Osmanlı İmparatorluğu, gerek siyasi yapısı gerekse toplumsal ve ekonomik düzeni bakımından günümüzün liberal devlet modellerine örnek teşkil etmez. Osmanlı, müslim ve gayri müslim tebaaya toprakları üzerinde yaşayabilmeleri için yıllık vergi ödeme gibi bir takım şartlar sunar. Devletin koyduğu şartları kabul eden toplumlar, vergilerini devlete düzenli bir şekilde ödedikleri ve huzursuzluk çıkarmadıkları takdirde kendi dini ve kültürel alışkanlıklarını Osmanlı bünyesinde sürdürme hakkına sahiptirler. Bu durumda farklı toplumların Osmanlı coğrafyasında birarada ve barış içerisinde yaşama deneyiminin arkasında devlete ödenen vergilerin ve gösterilen bağlılığın 'sadakatin' olduğu görülmektedir. Toplumlar devlete bağlılıkları ölçüsünde huzur ve barış içindedirler. Devletin halka karşı gösterdiği bu tutum, liberal anlamda çokkültürcülük olarak değerlendirilemese de Osmanlı'nın kendine özgü siyasal yapısının farklı grupları birarada yaşatacak nitelikte olduğunu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Evliyâ Çelebi'nin seyahatleri sırasında karşılaştığı farklı kültürlere mensup gruplara karşı yaklaşımı göz önünde bulundurulduğunda, Evliyâ'nın da Osmanlı Devleti'nde görülen bu tutumu yansıttığı görülmektedir. Farklı dini ve kültürel unsurlarla birarada yaşamaktan rahatsızlık duymayan seyyahı Bilâdüşşâm topraklarında yaşamlarını sürdürüp devlete vergisini ödemeyen toplumlar rahatsız eder. Örneğin Şam beldelerinde yaşayan gayri müslim tebaa ile bir problemi olmayan Evliyâ'nın devlete vergi ödemeyi reddeden Dürzî gruplar hakkındaki yorumları genellikle olumsuzdur.

Etnik kimlik ve inanç bakımından Osmanlı'nın temel yapısından farklılık arzeden toplumlar, Evliyâ tarafından Osmanlı tebaasının bir parçası olarak kabul

edilir. Ancak söz konusu toplumlar her ne kadar etnik kimlik ve dini inançları bakımından Evliyâ'dan farklılık arzetseler de Evliyâ, seyahatleri sırasında karşılaştığı farklı din ve milletlere mensup gayri müslim grupların Osmanlı coğrafyasındaki varlığından ya da bu toplumlarla birarada bulunmaktan rahatsızlık duymaz.

Seyyahın Şam beldelerinde yaşayan gayri müslim Osmanlı tebaasına yönelik zaman zaman övgülü zaman zaman da küçük düşürücü söylemler kullandığı görülmektedir. Zira Evliyâ'ya göre doğru olan İslam dini ve onun gerekleridir; gayri müslim toplumlar ise İslam dini ile şereflenemeyen 'bâtıl' dinlerin mensuplarıdır. Seyyahın dini tercihleri konusunda yerdığı toplumları aynı zamanda teknik gelişmişlikleri yahut davranışları sebebiyle zaman zaman övdüğü de görülür. Seyyah her ne kadar gayri müslim toplumlar için olumsuz söylemlerde bulunsa da, bu toplumların Osmanlı topraklarından ayrılmalarına yahut onların varlığından sıkıntı duyduğuna dair herhangi bir söylemde bulunmaz. Çokkültürcülük anlayışı bugünkü liberal demokrasi bağlamında tartışılan bir anlayıştır. Dolayısıyla XX. yüzyılda tartışılan bu anlayış ile Osmanlı'nın bundan yaklaşık üç yüz yıl önce uyguladığı siyasal sistemi birebir örtüştürmeye çalışmak mümkün değildir. Ancak Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'de yer alan Bilâdüşşâm ile ilgili izlenimleri, bizim liberal toplumlara yönelik kulladığımız çokkültürcü anlayıştan ziyade, Osmanlı'nın kendine özgü – vergi ve sadakat üzerine kurulu- siyasal sistemi içerisinde birarada yaşamanın nasıl gerçekleştiğine dair önemli ipuçları vermesi bakımından önem arz etmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM: ETNİK VE DİNİ ÇEŞİTLİLİK

Evliyâ Çelebi Seyahatnâme'sinde, Şam beledeleri içerisinde yer alan toplumları, çoğunlukla etnik kökenlerine göre değil dini kökenlerine göre sınıflandırarak değerlendirmektedir. Gezdiği Şam beldelerinde karşılaştığı halkların, bağlı olduğu mezhepler ve dini inançlarının yanında, etnik kimliklerini de zikreden seyyahın, bu şekilde Şam beldelerinin çok çeşitli yapısına (çok dinli, çok etnikli, çok kültürlü) ayna tuttuğu görülmektedir. Bu bölümde, Evliyâ'nın Şam beldelerindeki gezintisi sırasında yer verdiği farklı dine/ mezhebe ve etniğe mensup gruplar - milletler- , içerisinde yer aldıkları beldeler bağlamında incelenecektir.

Bir dinin görüş, yorum ve anlayış ayrılıkları sebebiyle ortaya çıkan kolları anlamına gelen mezhepler⁶⁸, İslam dininde çeşitli şekillerde ortaya çıkmış olup kendi arasında gruplara ayrılmıştır. Bu mezheplerden bir kısmı bâtil olarak değerlendirilirken bir kısmı da hak mezheplerdir ki bunlar Evliyâ Çelebi tarafından da Şam beldelerinde söz konusu edilen Hanefî, Şafîî, Malikî ve Hanbelî mezhepleridir. Şam beldelerinde Evliyâ tarafından ele alınan diğer mezhep grupları ise İslam'ın temel inanç ilkeleri ile uyum göstermeyen bâtil mezheplerdir. Evliyâ'nın Seyahatnâme'sinde ele aldığı Şam beledelerinde yaşayan Müslüman halklar, Osmanlı Devleti hakimiyetinde yaşamalarının bir sonucu olarak Sünnî İslam inancına sahip ve -Evliyâ tarafından sık sık vurgulanan- dört hak mezhebe mensup toplumlardır.

Bu kısımda Müslüman toplumların mensubu olduğu dört mezhebin yanında, Evliyâ'nın Dürzî kavimlerin yoğun olduğu bölgelerde rastladığı, Şîa mezhebinin

⁶⁸ * Mezhep: Dinin inanç esaslarını veya amelî hükümlerini anlama ve yorumlama konusunda kendine özgü yaklaşımlara sahip düşünce sistemi; bu yaklaşımlar etrafında meydana gelen ekolleşmenin ürünü olan ilmî ve fikrî birikim. Kaynak: İlyas Üzümlü, "Mezhep", **DİA**, İstanbul 2004, c. 3, s. 537-542.

* Ehl-i sünnet, Hz. Peygamber ile ashab cemaatinin dinin temel konularında takip ettiği yolu benimseyenler, ehl-i bid'at ise dinin temel konularında şer'î bir delile dayanmaksızın farklı görüşler ileri sürenlerdir. Buna göre Ehl-i sünnet kendi içinde az çok çeşitlilik taşımakla birlikte bir gruplaşmayı ifade etmekten ziyade müslümanların asıl bünyesini içine almakta, ehl-i bid'at ise çeşitli sebeplerle ana bünyeden ayrılan grupların adı olmaktadır. İlyas Üzümlü, **a.g.m.**, s. 527.

kollarından türemiş olan ve Ortodoks inanişına göre "bâtıl" olarak kabul edilen mezheplerin görüldüğü Şam şehirleri, seyyahın anlatımları eşliğinde incelenerek, bu mezheplerim Şam beldelerinde bir arada tatbik ediliyor olması, hem Müslüman hem gayri müslim toplumlar içerisinde görülen bir tür çeşitlilik olarak yorumlanacaktır. Bu şekilde, Şam beldelerinde etnik çeşitliliğin yanında görülen mezhepsel çeşitlilik de Müslüman ve Dürzî toplumların bağlı oldukları mezhepler üzerinden ele alınarak Şam beldelerinde görülen çok kültürlü toplum yapısının bir uzantısı olarak değerlendirilecektir.

1.1. Suriye

Evliyâ Çelebi Suriye bölgesinde gerçekleştirdiği seyahatlerinde Yahudi, Âzerî, Arap, Türkmen, Gürcü, Abaza, Çerkez, Ermeni, Acem, Rumelili gruplardan bahsetmektedir.

Hama - Humus

Şam beldelerindeki seyahatlerine ilk olarak günümüz Suriye topraklarında bulunan Hama şehriden başlayan Evliyâ Çelebi, şehirde bulunan hanlar, hamamlar, kervansaraylar vs. hakkında bilgiler verirken bahsettiği bir su dolabının Yahudiler tarafından yapıldığını belirtir. Yine aynı bölgede bulunan ziyaret yerlerinden bahsederken, mezarını ziyaret ettiği Molla İbrahim Çelebi'nin de Âzerî olduğu bilgisini verir. Evliyâ'nın verdiği bu bilgilerden hareketle, seyyahın yaşadığı dönemde -XVII. asır- Hama'nın Yahudilerle birlikte, Âzerî nüfusa da ev sahipliği yapmış olabileceği görülmektedir.⁶⁹ Yine aynı bölgede bulunan Bayezid-i Bistamî türbesine de uğrayan Evliyâ, yüzlerce ziyaretçisi olan, Arap, Türkmen ve Anadolu halkları tarafından ziyaret edilen bu türbenin "bütün insanların ziyaret yeri" olduğunu belirtir.⁷⁰

⁶⁹ Evliya Çelebi, **Seyahatnâme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, 3.k, 1.c, s. 86.

⁷⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 87.

Şehrin etnik çeşitliliğine dair bilgiler veren Evliyâ Çelebi Hama Kalesi'nden bahsederken bu şehrin "Dört mezhepten şeyhülislâmları"⁷¹, nakibüleşrafı⁷², ayanı⁷³ ve seçkinleri" olduğunu belirtir.⁷⁴ Suriye bölgesindeki bir diğer şehir olan Humus da "Dört mezhepten şeyhülislâmları ve nakibüleşrafı"⁷⁵ ile seyyahın dikkatini çeker. Aynı şekilde Evliyâ Çelebi'nin bir çok kez ziyaret ettiği "cennet kokulu" Şam da "dört mezhepten müftüsü olan" kadim bir şehirdir.⁷⁶ Şam bölgesinde gezdiği şehirlerin nüfusundan; fiziki, coğrafi ve ekonomik yapılarından vs. bahsederken, aynı zamanda bu beldelerde bulunan devlet adamları, din adamları ve âlimler gibi önemli şahsiyetler hakkında da bilgiler veren Evliyâ'nın, sık sık "dört mezhepten" söylemini kullandığı görülmektedir.⁷⁷

Gezdiği beldelerin –hepsinde olmamak kaydıyla- imamları, şeyhülislamları, nakibüleşrafları ve devletin ileri gelenleri (ayanlar) hakkında da bilgiler veren Evliyâ, söz konusu beldelerde bu şahısların her birinden, dört mezhebi temsilen, dörder tane bulunduğunu bildirir. Söz konusu beldelerde, dört mezhebe mensup dört imam, dört şeyhülislam yahut dört nakibüleşraf vb. bulunmakta olup bunların her biri hak mezheplerden birinin mensubu olup onun temsilciliğini yapmaktadır. Bu şahıslar aynı zamanda kendi mezheplerine mensup –Müslüman- halkın dini ve resmi işlerini yürüten şahıslardır. Şam beldelerinde görülen bu durum, mezhepsel bir çeşitlilik olarak değerlendirilebileceği gibi, Osmanlı'nın Müslüman halka karşı sunduğu bir hizmet ve hoşgörü tutumu olarak da yorumlanabilir.

⁷¹ * Şeyhülislam: Osmanlı İmparatorluğunda, kabinede sadrazamdan sonra yer alan ve din işlerine bakmakla birlikte dünya işlerine de din bakımından karışan üye. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 2089.

⁷² Nakibüleşraf: Peygamber soyundan olanların işlerine bakmak üzere kendi aralarından atanan görevli. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 1626.

⁷³ * Ayan: İleri gelenler, senato üyeleri. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 171.

⁷⁴ Evliya Çelebi, **Seyahatâme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, 3. k, 1. c, s. 82.

⁷⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 1. k, 1. c, s. 88.

⁷⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 572.

⁷⁷ Burada kastedilen dört mezhep, ehli sünnete mensup dört imamın öncülüğünü yaptığı hak mezhepler olduğu mezheplerdir.

Yine aynı bölgede bulunan Ma'arretünnuman (Suriye'de bir kasaba) şehri de dört mezhepten şeyhülislâmı, nakibüleşrafi, fakir halkı ve harap kalesi ile Halep eyaletinde bulunan eski bir şehirdir.⁷⁸ İçerisinde yaşayan halka imar bakımından müreffeh bir hayat sunamayan şehir, dört ayrı mezhebe mensup halkına özel imam hizmeti sunabilmektedir. Bu da her mezhep mensubunun, namazlarını kendi imamları arkasında eda edebileceği anlamına gelmektedir. Şehre karşı imari açıdan gösterilmeyen ihtimamın dini bakımdan gösterildiği görülmektedir. Viran halde bulunan bu şehirde dört mezhepten imamın bulunuyor olması, bu bölgede yaşayan Müslüman toplumun dini hassasiyetlere verilen önemi bir göstergesi olarak yorumlanabilir.⁷⁹

Şam

Evliyâ Çelebi'nin çok sevdiği selam yurdu ve cennet kokulu olarak nitelediği Şam⁸⁰, Anadolu tarzı, kalabalık camileri, çeşitli tarikatlara ait tekkeleri, medreseleri ve imaretleriyle tam bir Osmanlı şehridir.⁸¹ İçerdiği tarihi eserler, dini ve kültürel doku bakımından ise Türk- İslam medeniyetinin beşiklerindedir. Evliyâ'nın bu şehre dair anlatımları da şehrin XVII. yüzyıldaki çeşitli yapısına dair bilgiler vermektedir.

Evliyâ şehrin güvenliği ve halkın güvenliğinin nasıl sağlanması konusunda özel bir çaba sarfedildiğini anlatırken, aynı zamanda bu şehrin birçok farklı gruba da ev sahipliği yaptığını belirtmektedir. "Zira bu Şam içinde her milletten ve her cinsten insan vardır."⁸² Evliyâ'nın Şam beldelerinde yaşayan halkalar için kullandığı "her milletten" ifadesi, söz konusu halk topluluklarının her dinden yahut her etnikten – kavimden- oldukları şeklinde, her iki şekilde de yorumlanabilir. Zira Evliyâ da,

⁷⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 183. "Dört mezhepten şeyhülislâmı ve nakibüleşrafi var ama seçkinleri, ileri gelenleri, kale dizdarı, sipah kethüdayeri ve yeniçeri serdari yoktur."

⁷⁹ Benzer örnek için bkz. Safet, Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c., s. 469.

⁸⁰ Evliya Çelebi, **Seyahatâme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2011), 9. k, 2. c, s. 593.

⁸¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 582-3.

⁸² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 588.

millet kelimesi ile her zaman olmamak kaydıyla, Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi çoğunlukla dini grupları kastetmektedir.

Evliyâ Şam'daki Harasta Köyü menziline ziyareti sırasında rastladığı paşalarına karşı selam duran Şam askerlerinin arasında Gürcü, Abaza ve Çerkez köleli yeniçerilerin bulunduğundan bahsetmektedir.⁸³ Şam beldesi Araplar halkların yanında Kuzey ve Güney Kafkasya halklarından insanları da içerisinde barındırmaktadır. Evliyâ'nın ifadeleri onun bu bölgede farklı milletlerin yaşadığına dair yaptığı gözlemler olarak değerlendirilebilir. Sıcak denizlere inme politikası ve Kafkasya bölgesinde bulunan ticaret yollarını ele geçirme çabası sonucunda, ilk olarak XVI. yüzyılda Kafkasya'da hak iddia etmeye başlayan Rusya'nın Kafkasya'yı işgali ile beraber XIX. yüzyılda gerçekleştirdiği sürgün sonucunda başta Çerkesler olmak üzere Kafkasya⁸⁴ halklarının bir çoğu Osmanlı topraklarına (Suriye, Ürdün, Irak, Bulgaristan, Sırbistan...) sığınmıştır. Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sindeki anlatımlardan hareketle XIX. asırda yoğun olarak bu topraklara göç edecek olan Çerkesler'in/ Kafkas halkların XVII. asırda da Osmanlı topraklarında yaşadığı görülmektedir.⁸⁵

⁸³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 94.

⁸⁴ Kafkasya; doğuda Hazar denizinden başlayarak batıda Azak denizi ve Karadeniz'e kadar uzanan; kuzeyini Rus bozkırlarının, güneyini ise Kafkas sıradağlarının ve Karadeniz'in oluşturduğu kıt'a koridorudur. Doğudan batıya doğru Dağıstan, Çeçenistan, İnguşya, Osetya, Kabardey Balkar, Karaçay-Çerkes, Adıgey ve Abhazya Cumhuriyetlerinden oluşan Kafkasya, 41-45. kuzey enlemleri ile 38-48. doğu boylamları arasında, Avrupa katısının güney doğusunda yer alır. Bölgenin bu günkü toplam yüzölçümü yaklaşık 140 bin km² olup, Müslüman yerli nüfus 5 milyon civarındadır. Kafkas halklarını üç ana grupta toplanabilir: a) Yerliler; Adıge-Abhaz, Vaynah ve Dağıstan grupları, b) Yerleşen kavimler; Karaçay, Balkar, Nogay ve Kumuklar ile Osetler, c) Yabancılar; Ruslar, Belaruslar, Kazaklar vd. Kafkas sıradağlarının güneyinde yer alan Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan; Kafkasötesi, Mavera-yı Kafkas, Zakavkaz isimleriyle de anılır.

<http://www.dirilispostasi.com/surgun-halklara-haklarini-ve-itibarlarini-iade-edebilmek/> (Erişim: 25/05/2015)

⁸⁵ <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=290864> http://www.circassiancenter.com/cc-turkiye/tarih/330_xixyuzuil.htm (Erişim: 25/05/2015)

Şam şehri içerisinde üç bîmâristan (tımârthane, akıl hastanesi) ve bir dârüşşifa (sağlık yurdu) bulunduğunu bilgisini veren Evliyâ Çelebi'nin bu hastaneler hakkındaki anlatımları, şehrin gelişmişliğini göstermenin yanında şehir halkının dini çeşitliliğine dair fikir vermesi bakımından da dikkate değerdir. Şam'da bulunan dârüşşifada hastalara sunulan hizmetlerden şöyle bahseder: "... bütün hastalara sırmalı kumaşlar, dîba, şîb, zerbâf kadife, sereng ve çeşit çeşit Frenk işi değerli kumaşlardan yorgan ve döşekler verirler ki bir ayan sarayında yoktur."⁸⁶

Seyyahın ifadelerine göre XVII. yüzyılın Şam'ında bulunan hastahanelerin, hastalara sunduğu konfor ve hizmet bakımından son derece iyi bir durumda olduğu görülmektedir. Hastalara tahsis edilen değerli ipekli kumaşlar, bu bölgedeki zenginliği göstermenin yanı sıra kumaşların Frenk işi olması sebebiyle Şam ile Frengistan arasında gerçekleşen ticari ilişkileri de gösterir niteliktedir. Söz konusu kumaşların Şam halkına, Şam içerisinde yaşayan Frenkler yahut ticaret yoluyla ulaştığı muhtemeldir.

Evliyâ Çelebi Şam'daki bir akıl hastanesinden bahsederken, hastalara uygulanan müzikle tedavi yöntemini ile birlikte, bu hastanede ünlü bir Hristiyan baş hekimin bulunduğu bilgisini de vermektedir. Evliyâ'nın doktorla ilgili yorumları dikkat çekicidir.

"Hristiyanlardan Yakubî kavminden Hedaye adıyla bilinen bir hekimbaşısı var, sanki Eflatun, Bokrat, Calinus ve Sokrat'tır, çeşitli ilimlerle söz sahibidir. Ve gayet güzel yazısı var."⁸⁷

Seyyahın Hristiyan doktoru Eflatun ve Sokrat gibi ünlü filozoflara benzetmesi, onun ilmi ile ön plana çıktığını göstermektedir. Seyyah, doktorun Hristiyanlığından ziyade onun, ilmi bilgisine ve güzel yazı ile ilgilenmektedir. Hastanede mesleki başarısı ile ön plana çıkan doktorun Hristiyan kimliğiyle halk tarafından kabul görmesi, toplumdaki hoşgörüyü ve dinsel çeşitliliği gösterirken; hastalara uygulanan müzikle tedavinin günümüz modern tıpında da kullanılıyor olması ise hastanenin o günün şartlarında bulunduğu –ileri- konumu göstermektedir.

⁸⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 584.

⁸⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, s. 584.

Şehrin kaleleri, sarayları, camileri ve mescitlerinin yanında han, hamam, çarşı, pazar ve kahvehaneleri ile ilgili bilgiler de veren Evliyâ, yiyecek ve içecekler bahsine geçer ve Şam'ın meşhur çöreklerinden bahseder. Şam'da üretilen ekmeğe ve böreklerin eşsizliğini anlatan Evliyâ, bu yiyeceklerin "Arap ve Acem'e, Hint ve Sind'e Fağfur ve Çin'e" hediye olarak gönderildiğini bildirmektedir. Orta Doğu'da üretilen Şam ekmeğinin Uzak Doğu'ya hediye olarak gönderildiği bilgisi her ne kadar kulağa abartılı gelse de, Evliyâ'nın ifadeleri, Şam şehrinin diğer milletlerle olan iletişimini göstermesi bakımından ilgi çekicidir.⁸⁸

Halep (Halebü's- şehbâ)

Evliyâ Çelebi'nin birçok cami ve tekke barındırdığını ifade ettiği ve içerisinde Hz. İbrahim Camii ve makamı olması sebebiyle "Halilullah nazargâhı"⁸⁹ olarak adlandırdığı Halep şehri, işlek bir vilayet olup çoğunluğunu Müslüman mahalleleri olmakla birlikte Nusayrî, Yakubî, Ermeni ve Yahudi mahallelerinden oluşmaktadır. "İçinde ve dışında toplam 72 mahalle vardır. (--) Nusayrî, Yakubî ve Ermenidir. (--) mahallesi Yahudidir, gerisi Müslüman mahallesidir."⁹⁰

Halep mahallelerin farklı dini cemaatlere mensup gruplara göre sınıflandırılmış olması, Osmanlı'da uygulanan millet sisteminin bir göstergesidir. Zira Osmanlı topraklarında yaşayan farklı din mensuplarının ayrı mahallelerde oturmaları, Osmanlı tarafından gayri müslim toplumlara yüklenen yükümlülüklerdendi.⁹¹ Ancak burada mühim olan farklı dine mensup toplumların ayrı mahalleler şeklinde olsa da aynı toprağı paylaşmalarıdır. Ermenisi Yahudisi Müslümanı ile çeşitli dini cemaatlere mensup grupların Halep şehrinde bir arada yaşaması şehrin çok dinli toplum yapısını göstermektedir. Ayrıca Evliyâ, gezintisi sırasında Halep şehri sakinlerinden bahsederken, burada yaşayan halkın Arap, Kürt

⁸⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, s. 598.

⁸⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 398.

⁹⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 399.

⁹¹ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğunda 'Millet Nizamı'**, AÜHFD (Hamide Topçuoğlu'na Armağan), İstanbul, Ayır Basım, 1995.

ve Türkmenler'den oluştuğunu belirtir.⁹² Arabı, Kürdü, Türkmeni ile farklı etniğe sahip toplulukların, çeşitli milletlerin bir arada yaşadığı huzurlu mamur bir beldedir XVII. yüzyıl Halep'i.

Halep, iklimi, mimarisi, bağları, bahçeleri ve ziyaret yerleri gibi toprak bakımından da zengin bir şehirdir. Halep topraklarında yetişen ürünler, dünyanın birçok yerine gönderilmeleri (ithal edilmeleri) bakımından önem taşımakta ve tanınmaktadır."Sanayi ürünlerinden elvan kadife ve atlası, pamuklusu, ipekli mukaddemi, kuyumcusu ve üzengisi dünyaca meşhurdur. Bütün varlıklar Halep'te mevcuttur." Arap ve Acem'de zeytin ve karpuzlarıyla meşhur olan Selmin Kasabası gibi İdlib Kasabası da Rum Arap ve Acem'e giden sabunları ile meşhurdur. Evliyâ Çelebi'nin ifadelerinden anlaşıldığı gibi Halep mamur bir şehir olması yanında farklı milletlerarsında ticaretin gerçekleştiği canlı bir şehirdir.⁹³

Evliyâ Çelebi'nin defalarca ziyaret ettiği Halep şehri dört mezhepten müftüleri, nakibüleşrafları, şeyhleri, imamları ve sayısız eşrafı ile mamur bir Şam beldesidir.⁹⁴ Halep'in meşhur camiilerinden olan Ulu Camii, her -hak- mezhep mensubunun kendi imamları arkasında namaz kılabilceği, içerisindeki dört mezhebe ait mihrapları ile dikkat çeker.⁹⁵ Birçok camiye içerisinde barındıran ve 70 farklı tarikat tekkesine de ev sahipliği yapan Halep⁹⁶, dört mezhepten imamları, dört mezhepten halkı ve tekkeleri ile renkli bir dini yaşam örneği sunmaktadır.

Evliyâ'nın Halep şehrindeki gezintisi sırasında bahsettiği Müslüman halka ilgili ifadelerinin seyyahın zihin yapısına dair ipuçları verdiği görülmektedir. Dindar bir halk olduğu görülen Halep halkı, dört hak mezhep mensubu ve tasavvufa meyilli olmalarının yanında batıl mezheplere teveccüh etmeyip İslam dini üzerinde sabit kalmaları bakımından seyyahın övgüsünü kazanmışlardır.

⁹² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 408.

⁹³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 410- 412.

⁹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 394.

⁹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 399.

⁹⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 407.

"Bu şehir halkı tamamen tarikat ehlidir. Büyük velilere inanırlar. Dört mezhepte sabitlerdir. Başka sapık güruhların mezhebini bilmezler gayet inançlı, dindar, mümin ve Müslüman tüccar kavimdir."⁹⁷

Bünyesindeki çeşitli yapılar ile zengin bir mimariye sahip olan "Halebü's-şehbâ" –Halep - içerisinde yaklaşık yüz kahvehane bulunduğunu belirten seyyah, bu kahvehanelerden biri olan ve halkın toplantı meclisi olarak işlev gören, Arslan Dede Kahvesi'nin Arap, Acem (İranlı) ve Rumeli (Avrupa topraklarında yaşayan Türkler⁹⁸) seyyahları tarafından tanındığı bilgisini verir. Evliyâ'nın verdiği bilgilerden hareketle, Halep'in yalnızca kendi içerisindeki halktan değil aynı zamanda dışarıdan da ziyaretçi alan ve yabancılar nazarında tanınıp bilinen ve kahvehaneleri ile meşhur bir şehir olduğu görülmektedir.⁹⁹

Evliyâ bu şehirde bulunan Han-ı Yetîmân Kalesi'nden bahsederken bu kalenin doğusunda 40-50 tane Müslüman evi bulunduğunu söyler.¹⁰⁰ Evliyâ'nın bu kalede Müslümanların yaşadığı evleri -özellikle sayı belirterek- vurgulayan ifadeleri, bu civarda aynı zamanda gayrimüslimlere ait yerleşim yerleri bulunduğu bilgisini de içermektedir. Ancak seyyah bu konuda herhangi bir açıklama yapmaz. Bu kalenin akabinde yer alan Serakıb Köyü'nün de 40-50 evli bir Arap köyü¹⁰¹ olduğunu bildiren seyyah, bu köyde yaşayan Araplar'ın hangi dine mensup oldukları konusuna değinmez.

Görüldüğü gibi önceki ifadelerinde, ele aldığı halkın dini inancını belirtirken (Müslüman) etnik kökenlerine dair bir bilgi vermeyen seyyah, burada da bahsettiği köy halkının etniklerini belirtmekte (Arap) ancak dini inançları ile ilgili bir bilgi vermemektedir. Bu bağlamda Evliyâ'nın ele aldığı halkları değerlendirişinde sistematik bir yol izlemediği söylenebilir. Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sindeki Şam beldelerini anlatımlarından hareketle, seyyahın dikkatini çoğunlukla Müslüman toplumlar üzerine yoğunlaştırdığı görülmekle birlikte onun seyahatleri esnasında

⁹⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 408.

⁹⁸ **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, 2. c., s. 1870.

⁹⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 404.

¹⁰⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 410.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 411.

gezdiği yerlerde karşılaştığı halkları, çoğunlukla bağlı oldukları milli kimlikten ziyade dini kimliğe göre sınıflandırdığı görülmektedir.

Lazkiye

Yine Suriye topraklarında bulunan Lazkiye kasabası da dört mezhepten müftü, nakibüleşraf, ayan ve eşrafın¹⁰² bulunduğunu söyleyen Evliyâ, Lazkiye halkının da Halep halkı gibi dört hak mezhep üzere olduğunu belirterek bu halkın, Allah'ın birliğine inanan sünni müslümanlardan olmalarının yanı sıra aynı zamanda "büyük velilere" de inandıkları bilgisini verir. "Lazkiye şehrinin bütün halkı büyük velilere inanır, ehl-i sünnet ve'l cemaat¹⁰³ mü'min ve muvahhid kavimdir."¹⁰⁴

Evliyâ Müslüman halkları vurgulayan anlatımları ile, gayri müslimlerin de yaşadığı Şam topraklarında bulunan Müslüman nüfusa dikkat çekmek istemiş olabilir. Zira Seyahatnâme'de söz konusu edilen Şam beldeleri, her ne kadar gayri müslim nüfusun da yaşadığı bölgeler olsa da, XVII. asırda büyük bir İslam Devleti olan Osmanlı hakimiyetinde –İslam hakimiyetinde- olan beldelerdir.

Seyyahın Lazkiye'nin mimari yapılardan bahsederken "dinlenme yeri" olarak nitelediği bir köşk, adeta bir kervansaray işlevi görmektedir. "Nice bin kere gürüşa malik Mısır ve Frengistan bezirgânları kalırlar ve metaları mahzenlerinde doludur."¹⁰⁵ Mısır ve Frengistan'dan gelen tüccarların kendilerini ve eşyalarını soluklandıkları bir mekan olan bu güzel köşk, bölgedeki ticari hareketliliği göstermesi bakımından dikkate değerdir. Seyyahın bu anlatımı ile Şam beldelerinin çoğunda görülen, farklı ülkelerle gerçekleştirilen ticari faaliyetlerin, Lazkiye Kasabası'nda da var olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Şam beldelerinin, gerek dini gerek ticari sebeplerle, kısa süreli olsa da, daima farklı milletlerin uğrak noktası olduğu söylenebilir.

¹⁰² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 415.

¹⁰³ * Ehl-i sünnet ve'l cemaat: Sünnet ehli, cemaat ehli. Sünnî: Sünnet ehlinde olan kimse. Sünnîlik: Kur'an'a ve Hz. Muhammed'in sünnetlerine göre davranmayı en doğru ve tek yol sayan dört büyük mezhep. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 2051.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 418.

¹⁰⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 415- 416.

Ceble (Jableh)

Halep'ten sonra Ceble Kalesi'ne ulaşan ve bu bölgeye Türkmen obaları üzerinden geçerek geldiğini bildiren Evliyâ, bu bölgelerde Türkmen grupların yaşadığını bilgisini de vermektedir.¹⁰⁶ Seyyahın Araplar'ın yoğunlukta olduğu Şam beldelerinde, bir beldeden diğerine geçişleri sırasında karşılaştığı Türkmen toplumların genellikle şehir içlerinde değil ara bölgelerde yaşayan göçebe Türkmenler olduğu görülmektedir. Bu bakımdan Türkmenler'in Şam beldelerinde yerleşik olmayıp göçebe bir yaşam sürdükleri söylenebilir.

1.2. Lübnan

Evliyâ Çelebi Lübnan bölgesinde gerçekleştirdiği seyahatlerinde Dürzî, Teymanî, Mervanî, Arap, Frenk, Hristiyan ve Rum grupların yanında Çingenelerden de bahsetmektedir

Seyahatlerini, yeni yerler gezip görmek arzusunun yanında aynı zamanda resmi görevler vesilesi ile de gerçekleştiren Evliyâ, Sayda Beyrut ve Safet vergilerini toplamak amacıyla "Dürzistan memleketine" (Lübnan bölgesine) doğru çıkar. Bu bölgede çoğunlukla Dürzî toplulukların yaşadığı bilgisini veren seyyah yolculuk sırasında karşılaştığı Dürzîlerin inançları, davranışları ve yaşantıları hakkında değerlendirmeler yapar.¹⁰⁷

Dürziyye diğer adıyla Hâkimiyye mezhebini, Fâtımîler Döneminde kurulan ve Şam bölgesinde yaygın olarak görülen, Şia mezhebinin fırkalarından olan siyasi mezheplerden "aşırı bir fırka" olarak değerlendirmektedir. Bâtınî bir karakterde olması ve gizlilik prensibi üzerine kurulması sebebiyle hakkında bilinenlerin kısıtlı olduğu Dürzîlik muamma bir yapı arz etmektedir.¹⁰⁸ İnanç esaslarına ve yaşam pratiklerine bakıldığında "çeşitli din ve düşünce akımları ile aşırı Şîî telâkkilerinden etkilenmiş karma bir sistem" olduğu görülen Dürzîliğin, özellikle liderlerine

¹⁰⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 1.c, s. 419.

¹⁰⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 1. k, 1. c, s. 116.

¹⁰⁸ Mustafa Öz, "Dürzîlik", **DİA**, İstanbul 1994, c. 10, s. 47.

insanüstü/ ilahi vasıflar yüklemesi sebebiyle İslamiyetteki tevhid ilkesi ve İslami anlayış ile çelişen bir inanç şekli olduğu ifade edilmektedir.¹⁰⁹

Evliyâ'nın Dürzîlere yönelik ilk yorumu, onların Şam bölgelerinin güvenliği için tehdit unsuru oluşturan toplumlar olduğu konusundadır. "Zira bu Şam etrafı Dürzî memleketi ve 27 mezhepsiz sapık inançlı âsî kavimler olduğundan Şam serhad olup yolları da güvenli değildir."¹¹⁰ Evliyâ'ya göre Şam bölgelerinde görülen emniyetsiz ortamın sorumlusu, bu bölgelerde yaşayan mezhepsiz, isyankar kavimlerden oluşan Dürzîlerdir adeta.

"... göl kenarında küçük bir handır, ama gayet amansızdır. Zira dört tarafı Dürzî ve Urban'dır ve tamamen imansız uryan [çıplak] insandır. Gelen gidenleri kendileri gibi uryan edip [soyup] katlederler."¹¹¹

Evliyâ'nın, Dürzîlerin bölgelerin tehdit unsuru olması konusunda verdiği bir diğer örnek de Filistin bölgesinde Taberiye Gölü'nin yakınındaki bir hanın etrafında yaşayan Dürzîlerdir. Evliyâ Çelebi'nin anlatımlarında anlaşıldığı gibi, Şam beldelerindeki bir mekanda yaşanan huzursuzluğun yahut güvensizliğin sebebi genellikle, seyyah tarafından imansız olarak nitelenen, Dürzî toplumlardır.¹¹²

Osmanlı Devleti gibi kendisi de Sünni anlayışa sahip ve Hanefî mezhebine mensup bir Müslüman olan Evliyâ'nın nazarında, Dürzî kavimlerin "mezhepsiz, sapık inançlı ve asi topluluklar" olarak değerlendirilmesi, Dürzîlerin bâtil ve Müslüman toplumlar nazarında kabul görmeyen bir mezhep olmalarının Evliyâ'daki yansıması gibidir. Bu durumda, Evliyâ'nın farklı dine mensup toplumlar hakkındaki yorum ve değerlendirmelerini, kendi dünya görüşü çerçevesinde gerçekleştirdiği söylenebilir. Robert Dankoff'un da belirttiği gibi, Evliyâ'nın Seyahatnâme'deki

¹⁰⁹ Muhammed Ebû Zehra, **İslâm'da İtikâdî, Siyasî Ve Fıkhî Mezhepler Tarihi**, çev., Sıbgatullah Kaya, İstanbul, Anka Yayıncılık, s. 62, 63.

¹¹⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 117.

¹¹¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 559

¹¹² Seyyahın Dürzî toplumlara karşı tutumu ve onları vasıflandırırken kullandığı ifadeler, Evliya Çelebi'nin Söylemine Yansıyan Çeşitlilik başlığı altında, 3. Bölümde, ayrı bir şekilde incelenmiştir.

anlatımları, aynı zamanda onun dünya görüşünü şekillendiren Osmanlı zihin yapısının göstergeleridir.¹¹³

Lübnan Dağı

Evliyâ Çelebi, peygamberler ve velîler makamı olarak nitelediği Lübnan Dağı'nın, Dürzî, Nusayrî¹¹⁴ ve Teymanî mezheplerine mensup "yolunu sapıtmışların" bulunduğu bir dağ olduğunu belirtir.¹¹⁵ Bu dağda yaşayan toplumlar, - Evliyâ nazarında- inançları ve bağlı oldukları mezhepler sebebiyle yolunu şaşırılmış ve bâtil yolda ilerleyen toplumlardır. İslam'ın tevhid anlayışı ile bağdaşmayan inanç şekilleri/ mezhepleri ile bu toplumlar, batıl bir yapı arzeder. Bu örnekte de görüldüğü gibi Evliyâ'nın Lübnan Dağı'nda yaşayan toplumlar hakkındaki anlatımlarının, onun Müslüman kimliği gölgesinde söylediği anlatımlar olduğu görülmektedir.

Evliyâ Çelebi, Lübnan Dağı eteklerinde bulunan Hz. İlyas köyünde yaşayan halkın, çiftçi Araplar ile Dürzî'lerden oluştuğunu bildirir.¹¹⁶ Evliyâ'nın Dürzî nüfusun çokluğu sebebiyle Dürzistan şeklinde adlandırdığı bu bölge, Müslüman toplumlar tarafından bâtil bir mezhep olarak değerlendirilen, "aşırı bir fırka"¹¹⁷ olduğu kabul edilen Dürzîliğin yanında farklı dinlere ve dini cemaatlere de ev sahipliği yapması bakımından çeşitli bir yapı arzeder.

¹¹³ Robert Dankoff, **Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, çev., Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 12.

¹¹⁴ * Nusayrîler (Arap Alevileri): Aşırı ve bâtimî temayüllü Şîa fırkalarından biri. Kaynak: Kaynak: Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 431. Şîa mezhebi fırkalarından olan ve Şam bölgesinde yaşayan bu grubun görüşleri, Şiiilerin bile kendi dışında saydıkları bazı Şii fırkaların aşırı görüşlerinin bir karışımı hüviyetindedir. Kaynak: Muhammed Ebû Zehra, **İslâm'da İtikâdî, Siyasî Ve Fıkhî Mezhepler Tarihi** önsözünden, çev., Sıbgatullah Kaya, İstanbul, Anka Yayıncılık, s. 63.

¹¹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 122.

"... göklere doğru uzanmış mamur ve şenlikli yüksek bir daptır ki, Dürzî, Nusayrî ve Teymanî mezhebinde olan yolunu sapıtmışlar bu dağda mevcuttur."

¹¹⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 117-119.

¹¹⁷ Mustafa Öz, "Dürzîlik", **DİA**, İstanbul 1994, c. 10, s. 39- 48.

Nakura Dağı'nda bulunan -Teymani Köyü'ndeki- ziyaret yerlerinden biri olan ve Hz. İsa'nın ikinci havarisi/halifesi olduğu kabul edilen Hz. Şem'un Safa'nın türbesini ziyaret eden Evliyâ, bu türbenin Müslümanlar için olduğu kadar Hristiyanlar için de taşıdığı önemi vurgulayarak, türbenin Hristiyan kavimler tarafından da ziyaret edildiği bilgisini verir. "Hala bütün Hristiyan milletlerin ziyaret yeridir. Ümmet-i Muhammed'in de ziyaret ve dinlenme yeridir."¹¹⁸

Türbenin kapıları tüm Hristiyan millete olduğu kadar, bütün İslam alemine de açıktır. Her iki dine mensup gruplar hangi etnik kimliğe mensup olurlarsa olsunlar bu türbeyi ziyarete gelmektedir. Bu iki farklı dine mensup cemaatlerin yanında bu bölgede Dürzi grupların bulunduğu bilgisini de verir seyyah. Evliyâ'nın anlatımlarından, Nakura Dağı'nın, farklı dinlere mensup grupları birarada tutması ile, Şam beldelerindeki çeşitliliğin yansımalarını gösteren ve dönemin çeşitli ve renkli yapısını okuyucuya aktaran bir bölge olduğu anlaşılmaktadır.

Evliyâ Çelebi Lübnan'da bulunan Nakura Dağı'ndaki gezintisi sırasında, üzerinde yetişen yararlı bitki ve otlar sebebiyle bu dağın, Arap ve Frenk¹¹⁹ hekimlerin uğrak noktası olduğunu belirtir. Evliyâ Çelebi tarafından verilen bu bilgi Lübnan Dağı'nın, Arap ve Dürziler'in yanı sıra Frenkler'in de bulunduğu bir bölge olduğunu göstermektedir.¹²⁰ Ancak seyyahın bildirdiği Frenk doktorların bu bölgenin sakini olmayıp, Lübnan bölgesine kısa süreli, ziyaret amaçlı gidip gelen kişiler olduğu muhtemeldir. Zira Seyyahın onlar hakkında verdikleri bilgi tek bir cümleden ibarettir.

Bu bölgedeki seyahatine devam eden Evliyâ, Beka Ovası'nda bulunan köylerden biri olan Kara'avn Köprüsü Köyü'nün reayasının da Arap ve Dürzilerden oluştuğunu belirtir. Emeviler tarafından yapılan Zeydaniye Kalesi'ndeki köyler de tamamen Dürzî, Teymanî ve Mervanî'dir.¹²¹ Seyyahın Lübnan Dağı'nda

¹¹⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 139.

¹¹⁹ * Frenk: Osmanlı'da Avrupalılar'a özellikle de Fransızlar'a verilen ad. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 802.

¹²⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 122.

¹²¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 134.

yaşadıklarını bildirdiği Arap, Dürzî ve Frenk gibi topluluklara Teymanî ve Mervanî gibi farklı mezheplere mensup grupların da eklendiği ve dini çeşitliliğin arttığı görülmektedir.

Evliyâ'nın genellikle Dürzî kavimleri ile ilgili anlatımlarında olumsuz bir portre çizdiği görülürken zaman zaman bu kavimler hakkında istisnai ifadeler de yer verdiği görülmektedir. Örneğin, Evliyâ'nın Nakura Dağı'nda bulunan Şemun Safa Türbesi civarında yaşayan Dürzîlere yönelik değerlendirmeleri, onun bu istisnai ifadelerden biridir. "Gayet eli açık" Dürzîleri olan Şem'un köyünde, herkesin eşyalarını açıkta bıraktığını, kimsenin birbirinin malına el uzatmadığını; eşyaların kaybolma durumunda ise şüpheli kişi ile birlikte Şem'un türbesine müracaat edildiğini anlatan Evliyâ, bu türbenin "bu diyarın mahkemesi" olduğunu belirtir.¹²² Evliyâ Çelebi, buradaki Dürzîlerin, köylerinin güvenliği konusunda, duyarlı ve tedbirli olduklarından takdir ile söz ederken bir yandan da onların, "sapık" inançta olan bu toplumların, cömert ve eli açık toplumlar olduğunu vurgular.

Şem'un Köyü Dürzîleri'nin seyyah tarafından olumlu özellikleri ile zikredilmeleri sebebiyle diğer bölgelerdekilere nazaran –Evliyâ'nın gözünde- daha farklı bir konumda oldukları düşünülebilir. Ayrıca Evliyâ'nın dini inanç bakımından doğru bulmadığı kavimleri inançlarından bağımsız bir şekilde ele alarak onların karakterleri açısından değerlendirmesi, onun toplumların inançları ve etnik kimlikleri yanında davranış biçimlerine de dikkat ettiğini göstermektedir.

Dürzîler hakkında dikkat çeken bir diğer nokta da Evliyâ'nın Dürzistan memleketi olarak adlandırdığı Lübnan bölgesindeki "sapık" Dürzî topluluklarının (fırkaların) mezheplerine dair bilgiler verdiği kısımdır.¹²³ Evliyâ Çelebi'nin, sapık mezheplerden olduğunu belirttiği mezheplerin isimlerini teker teker zikretmesi ilgi çekicidir. Seyyahın bu tutumu ile bölgenin çok mezhepli yapısını vurgulamak istediği düşünülebilir.

¹²² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 1. k, 1. c, s. 140.

¹²³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 1. k, 1. c, s. 141.

"Bu Dürzistan'da olan 72 adet sapık mezheplerden Dürzî kavmi, Teymani kavmi, Yezidi¹²⁴, Mervanî¹²⁵, Hûbârî, Akli ve Kızıllı¹²⁶, Zeydanî¹²⁷, Nusayrî¹²⁸, Tâtekî, Kınağî, Şehabî¹²⁹, Şî'i¹³⁰, Zemînî, Rafizî¹³¹, Muhalledi ve

¹²⁴ * Yezîdîlik: İslam'dan sapan heretik bir hareket olduğu söylenen Yezîdîlik, Türkiye, Irak ve Suriye üçgeninde, kısmen Kafkasya'da Tiflis ve Erivan bölgesinde yaşayan ve Yezîdîler diye anılan halkın inanç, gelenek ve uygulamalarının ismidir. Kaynak: Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, 1. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 585- 593.

¹²⁵ * On ve on birinci asırda Diyarbakır ve çevresinde hüküm süren İslam hanedanı. Kaynak: Abdürrahim Tufanoz, "Mervanîler", **DİA**, Ankara, 1994, c. 29, s. 230- 232.

¹²⁶ 16. Asır –Dürzî- Türkmen kabilelerinden biri. Kaynak: Adnan Menderes Kaya & Hakan Karagöz, "Denizli ve Çevresinde Avşar Türkmenleri", **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 32, 2014, s. 53.

Not: Mehmet Öz, "Şîa ve değişik kollarını ifade eden" Alevîliğin tarihî kaynaklarda Kızılbaş adı ile ifade edildiğini bildirmektedir.¹²⁶ Bu bakımdan Evliya'nın Kızıllı söylemi ile, Osmanlı'da Alevi Türkmenlere yönelik olarak kullanılan Kızılbaşları kastettiği düşünülebilir.

¹²⁷ Osmanlı topraklarında yaşayan Kürt aşiretlerinden bir grup. Kaynak: Sayın Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 21, 2003, s. 202.

<http://www.kovarabir.com/mark-sykes-osmanli-imparatorlugunda-kurt-asiretleri/>

<http://www.kovarabir.com/sakir-epozdemir-kurtlerde-bagimlilik-veya-daginiklik-olayi/>

Erişim tarihi: 23. 05. 2015

¹²⁸ * Nusayriyye: Aşırı ve bâtinî temayüllü bir Şîa fırkalarından biri. (Günümüzde Alevî ve Aleviyye ismiyle bilinmektedir.) Genellikle Suriye bölgesine yayılmış olan Arap Alevileri. Kaynak: Mehmet Öz, **a.g.e.**, s. 431- 439.

¹²⁹ * Şehabîler: Dürzî toplumuna hakim olan dört büyük aileden biri. Kaynak: Sayın Dalkıran, "Târih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 21, 2003.

¹³⁰ * Şîa: Hz. Peygamber'in vefatından sonra, İslam toplumunun ruhanî ve cismanî riyaseti anlamındaki imâmetin, Allah ve peygamber tarafından belirlenmiş olup, Hz. Ali ve neslinden gelen, masum sayılan imamlar tarafından yürütülmesi gerektiğini ileri süren İslamî grupların müşterek ismi. Kaynak: Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 513.

¹³¹ * Râfizîlik/ Râfıza: Hz. Ebubekir ile Hz. Ömer'in hilafetini kabul etmeyerek Zeyd b. Ali'yi terk edip, bırakan ilk İmâmîler, sonraları bütün Şîi fırkalar ile Şîilik unsuru taşıyan bâtinî gruplara verilen genel isim. Kaynak: Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 448.

(---) (---) nice bunun benzeri mezhepsiz sapık fırkalardan adamlar vardır. Her birinin batıl mezhepleri birbirine aykırı ve ters bir alay sapık ve saptırıcı kavmin mensubu adamlar vardır."¹³²

Sur

Sur şehrine geçen Evliyâ, bu şehirde bulunan kilisenin yanında yer alan, Rumlardan oluşan bir "kâfir mahallesi"nden bahseder. Evliyâ'nın sözünü ettiği bu mahalle halkı, ana dillerini unutmuş ve adeta Araplaşmış Rumlardan oluşmaktadır.¹³³ Lübnan bölgesinde yer alan Sayda şehrinden sonra Sur şehri de Rumları barındıran ikinci bir Şam beldesidir.

Trablusşam

Trablusşam'da yer alan Ham kalesi halkının, Dürzi ve mezhepsiz kavimlerden oluştuğunu belirten Evliyâ'nın, bu bölgede bulunan sapık mezheplerin isimlerini de okuyucu ile paylaştığı görülmektedir. Seyyahın Ham Kalesi'nde gördüğü mezhep gruplarının, birkaçı hariç, Lübnan Dağı'ndakiler ile aynı ve onlar gibi günümüzde isimlerini sık duymadığımız ve yabancı olduğu mezhepler olduğu görülmektedir.

"Dürzî kavmi, Teymânî, Yezdî, Mervanî, Hûbârî, Marûfî¹³⁴ Aklı ve Kızıllı, Şehabî, Şehbazî, Zeydanî, Zübdânî, Tâtekî, Musallanî, Kınağî, Nusayrî ve bunun gibi nice sapık ve melun kâfirler vardır."¹³⁵

Seyyahın bu ifadesinde, günümüzde isimlerine aşına olmamakla beraber, hala yaşayıp yaşamadıkları konusunda da emin olamadığımız birbirinden farklı mezhepten bahsedilmektedir. Aslında mezheplerin daha fazla olduğunu ancak en

¹³² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 141.

¹³³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 463.

^{134*} Mezhepler tarihi uzmanı Mustafa Öz, örneğin Evliyâ'nın bahsettiği mezheplerden biri olan Marufi/Malumiyye'nin günümüze intikal etmeyen Harici fırkalarından olduğunu belirtmektedir. Kaynak: Mustafa Öz, **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 302.

¹³⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 433.

yaygın olan mezheplerin isimlerini vermekle yetindiğini belirten Evliyâ'nın, Osmanlı topraklarının çok mezhepli yapısını yansıtan söylemleri, bu bölgelerin onlarca farklı mezhebin bir arada yaşandığı Şam bölgeleri olduğu göstermektedir.

Evliyâ tarafından hak yolun dışında ve sapkın olarak değerlendirilen mezhepler, her ne kadar akideleri ve yaşantıları bakımından Sünni İslam anlayışına aykırı nitelikte olsalar da, sonuçta Şam beldelerinde, Osmanlı hakimiyeti altında yaşamlarını sürdürmüş mezheplerdir. Bu kadar çeşitli mezhebin ve mensubunun, 'bâtıl' sayılmasına rağmen, XVII. asır Osmanlı toplumunda yer almasının, bu bölgelerdeki görülen mezhepsel çeşitliliğin yanında dini hoşgörünün de bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz. Zira Evliyâ, Seyahatnâme'de çizdiği manzara ile onlarca 'bâtıl' mezhebin, Sünni- İslam akideleri üzerine kurulmuş bir Müslüman devleti olan Osmanlı Devleti içerisinde yaşadığını göstermektedir. Günümüzde de Orta Doğu bölgesinde yaygın olarak görülen ve İslam akidesi ile bağdaşmazlık gösteren Şîlik, Nusayrîlik, Dürzîlik vb. gibi mezheplerin Seyahatnâme'de yer alması, eserin 21. yüzyıl ile XVII. yüzyıl Şam beldelerinde görülen çok mezhepli toplum yapısı arasındaki benzerliği yansıtması bakımından dikkate değerdir.

Evliyâ ayrıca Trablusşam'da Müslüman toplumlar arasında yaşanan mezhepsel çeşitliliğe vurgu yapar. "Hanefî mezhebinden başka 3 mezhepte de müftüleri vardır."¹³⁶Trablusşam da Şam beldelerindeki dört mezhepten din adamlarının yer aldığı beldelerdendir. Evliyâ Çelebi'nin bu ifadesinde Hanefî mezhebini ayrıca belirtmesi, Osmanlı'daki hâkim mezhebin Hanefîlik olmasındandır. İçerisinde Hanefî¹³⁷ fikhının uygulandığı ve Hanefî mezhebi kaideleri üzerinde bina edilmiş bir İslam devleti olan Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan dört hak mezhebe mensup Müslüman halka, -camilerde- kendi mezhep imamlarının arkasında namaz kılma imkânı sağladığı gibi, fikhî meselelerde kendi mezheplerinden din adamlarına danışma olanağı da sunmaktadır.

¹³⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 434.

¹³⁷ * Hanefî: İslâmlıkta sünnet ehli denilen dört mezhepten biri. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 940.

Bu bağlamda, Şam beldeleri üzerinde görülen mezhepsel çeşitliliğin, sadece hak ve bâtil toplumlar (ehli sünnet, ehli bid'a) arasında sınırlı kalmayıp Müslüman toplumlar içerisinde de yaşandığı görülmektedir. Ayrıca hak mezhep mensuplarına sunulan imkanlar, Osmanlı tarafından Müslüman toplumlara yönelik bir hoşgörü tutumu olarak değerlendirilebilir. Günümüz Türk toplumunda da farklı mezheplere mensup gruplar yaşamaktadır. Ancak, kişilerin farklı bireysel yaşam pratikleri şeklinde görülen mezhep çeşitliliğinin XVII. asır Osmanlı'sında olduğu gibi toplumsal hayata yansımadağı görülmektedir. (dört mezhepten din adamlarının aynı belde içerisinde bulunması ya da camilerde her mezhebe ayrı bir mihrabın bulunması vb. gibi)

Trablusşam'ın dini yaşamına dair bilgiler verdikten sonra, dağları, camileri, hanları, ve hamamlarından bahseden seyyah, bu vilayetin liman şehri olması bakımından taşıdığı önemi belirttikten sonra şehrin Dürzi grupların yanında farklı insan gruplarını da bünyesinde barındırdığını belirterek bu şehirdeki ticari hareketliliğe dikkat çeker. "Her sene yedi iklimden bin pare gemi gelir. Özellikle İngiliz, Flenk ve Fransa'dan gemiler gelir ki herbiri altışar ayda ağzına kadar dolup giderler."¹³⁸ Evliyâ'nın Trablusşam ile dış ülkeler arasında gerçekleşen ticari faaliyetlerle ilgili ifadeleri, Trablusşam'ın Avrupa ve İngiltere ile sürekli bir iletişim içerisinde olduğunu göstermektedir.

Trablusşam, Evliyâ'nın deyişiyle "Gayet pak bir şehirdir ve her cins insan bu şehirde mevcuttur."¹³⁹ Birçok milletten tüccarı ağırlayan hareketli bir yerleşim bölgesi olan Trablusşam şehri, her çeşit insanı içerisinde bulunduran bu liman şehri olması yanında, üretimini yaparak dünyanın farklı yerlerine gönderdiği maddeler bakımından da önem arz etmektedir. "Bu vilayet liman şehri olmakla iskelesi gayet işler. Bütün Frengistan ve diğer ülkeler bu iskeleye muhtaçtırlar, zira yedi kralın balyozları, konsolosları ve tercümanları bundadır... Zeytini, zeytinyağı, sabunu ve ipeği bütün Frengistan'a, dünyaya gider. Onun için işlek şehir olmuştur."¹⁴⁰

¹³⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 434.

¹³⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 439- 440.

¹⁴⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 439.

Farklı din, kültür ve etnik kimliğe sahip topluluklar arasında gerçekleşen ticari alışverişler sırasında, aynı zamanda bu toplumlar arasında kültürel ve manevi etkileşimlerin de meydana geleceği muhtemeldir. Bu bakımdan her ne kadar Evliyâ bu ticari alışverişlerin kültürel kısmından bahsetmese de, her sene gerçekleşen bu faaliyetler sırasında, kültürel alışverişlerin de gerçekleşmiş olduğu varsayılabilir.

Seyahatnâme'nin incelediğimiz bölümlerinde Evliyâ'nın sosyal yaşama dair verdiği bilgilerin zaman zaman yetersiz kaldığı görülmektedir. Zira seyyah, eserini toplumsal hayata dair bir kaynak olması niyetiyle yazmamıştır. Bu noktada Evliyâ'nın Seyahatnâme'sini yazmadaki asıl amacını hatırlamakta fayda vardır. Evliyâ Çelebi'nin seyahatlerini yazıya geçirmedeki ana niyeti, gezdiği beldelerin sosyal yapılarından ziyade fiziki yapılarına yoğunlaşarak Osmanlı Devleti'nin fiziki, idari ve coğrafi yapısına dair bilgiler veren bir eser oluşturmaktır.¹⁴¹ Bu bakımdan seyyahın asıl malzemesini insanlardan çok binaların, ticaretin ve alt yapının teşkil ettiği söylenebilir. Dolayısıyla Seyahatnâme'de toplumlara ait bilgiler diğer bilgilere nazaran daha kısıtlıdır.

Cübeyl

Dürzî ve Teymanî dağları üzerinde kurulu olan –günümüz Lübnan toprakları içerisinde bulunan- Cübeyl Kalesi'ndeki Arap ve Dürzî evlerinden bahseden Evliyâ, bütün halkın Tat¹⁴² ve Nusayrîlerden¹⁴³ oluştuğunu belirtir.¹⁴⁴ Lübnan'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Cübeyl Kalesi'nde de nüfus yoğunluğunu Arap ve Dürzî toplumların oluşturduğu görülmektedir. Bunun yanında bölgede Azerbaycan

¹⁴¹ Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi", **DİA**, İstanbul 1995, c. 11, s. 529-533.

¹⁴² *Tatlar: Güney Azerbaycan'dan yaz mevsiminde çalışmak için Azerbaycan'a gelen kimseler, Azerbaycan Türk halkı tarafından Tat olarak adlandırılır. Bunu dışında B. Larousse'de şu bilgiler verilmektedir: Azerbaycan'ın ve İran'ın Azerbaycan bölgesinin sınır bölgelerinde, Dağıstan'da ve Apşeron Yarımadası'nda ve İran konuşan bir Kafkasya halkıdır. Diğer yerli halklarla karışık bütünleşerek ortadan kalkmak üzere olan bu halk ayrı bir dini kimlik ve yaşantı özelliği gösteren çeşitli özerk gruplar biçiminde dağılmıştır.

Kaynak: Muharrem Yıldız, **Dünden Bugüne Kafkasya**, İzmir, Yitik Hazine Yayınları, 2006, s. 60.

¹⁴³ Arap Alevileri

¹⁴⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 444.

Kafkasya halklarından olan Tatların da yaşadığı bilgisini veren Evliyâ'nın anlatımları, Suriye bölgesinde (Şam şehri) olduğu gibi, Lübnan bölgesinde de Kafkasya halklarının bulunması, Şam beldelerinin çok milletli toplum yapısında Kafkas unsurlarının da varlığını göstermektedir.

Beyrut

Beyrut şehrinin imaretleri, camileri, medreseleri, hanları, hamamları vb. hakkında bilgiler veren Evliyâ, bu şehrin bolluk ve bereket şehri olması sebebiyle birçok farklı insana ev sahipliği yaptığını vurgular. "Bolluk şehri olduğundan bu şehir içinde bütün insan çeşitleri mevcut olup Arap, Dürzî ve Teymanî kavmi mevcuttur."¹⁴⁵ Evliyâ Çelebi diğer beldelerde de belirttiği gibi bu şehirde de çeşitli dinlerin bulunduğu bilgisini verirken aynı zamanda farklı milletten toplumların da Beyrut'ta yaşadığını belirtmektedir. Bu bağlamda Beyrut şehrinin de Lübnan bölgesindeki diğer şehirler gibi çok dinli ve kültürlü bir yapı arzettiği görülmektedir.

Sayda

Sayda Kalesi'nin özelliklerini, burada yer alan binaların mimarilerinden, yapılış hikâyelerine kadar bilgiler vererek anlatan Evliyâ Çelebi aynı zamanda Sayda şehrindeki cami, medrese ve hamamlar hakkında da kısa bilgiler verir. Daha sonra Sayda'da yer alan hanlarından bahseden Evliyâ, şehirde bulunan hanların yedi kralın konsollarını ağırlıyor olmaları bakımından taşıdığı öneme işaret ederek bu hanların her birinin Avrupa ülkelerinden gelen devlet adamlarını misafir ettiğini belirtir.¹⁴⁶

"4 hanı var ki her biri kale gibi hanlardır Evvela Pirinç Hanı, Küçük Han ve iskele başında Frenk Hanı, yedi kralın konsolları bu handa kalırlar, kale gibi sağlam bir handır. İçinde 300 adet kat kat odalar vardır."¹⁴⁷

¹⁴⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 449.

¹⁴⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 457.

¹⁴⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 457.

Seyyah Evliyâ'nın, "yedi krallık" söylemi ile hangi krallıklardan bahsettiğine dair bir bilgi vermediği görülmektedir. Evliyâ Çelebi üzerinde birçok çalışma yapan ve *Evliyâ Çelebi'den Kalan Belgesel İzler* adlı makalesinde bir yerde -parantez içerisinde- Evliyâ'nın, "yedi krallık" tabiri ile Batı Avrupa ülkelerini kastettiğini belirten araştırmacı Nuran Tezcan da, Evliyâ gibi bu krallıkların hangi krallıklar olduğu konusunda bir açıklamada bulunmaz.¹⁴⁸ Bu bağlamda seyyahın "yedi krallık" tabiri ile -genel olarak- birçok Avrupa ülkesini ifade etmek istediği düşünülebilir. Bu ülkeler ise Osmanlı Devleti'nin XVII. asırda ekonomik ilişkilerini sürdürdüğü İngiltere, Fransa, Hollanda, Avusturya, Almanya gibi krallıklar/devletler olabilir.¹⁴⁹

Avrupalı devlet adamlarının Sayda hanlarında konaklıyor olmaları, onların Sayda ile devamlı iletişimlerinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Sayda'nın diğer Lübnan şehirlerinden farklı olarak Avrupa'dan ziyaretçi almasında, onun denize kıyı olan bir şehir (liman şehri) olması etkili olmuş olabilir. Zira Şam beldelerinin çeşitli toplumların uğrak mekânı olmasında, bu bölgelerin dini dokusu ile birlikte ekonomik sebepler de etkili olmuştur. Farklı dinler tarafından kutsal kabul edilen ziyaret mekânlarını içermesi sonucunda farklı milletlerden ziyaretçi alan Şam beldeleri, aynı şekilde dış ülkelerle aralarında gerçekleşen ticari faaliyetler sonucunda da farklı toplumlarla iletişim içerisine girmişlerdir. Sayda şehri de bu duruma örnek teşkil eden bir Şam beldesidir.

Sayda'da bulunan ziyaret yerlerini gezdiği sırada, bu bölgede Rum, Ermeni ve Çingene'nin yaşa-ya-madığı bilgisini veren Evliyâ, bu durumun sebebini, söz konusu toplulukların Hz. Ömer zamanında, bu bölgede birçok sabahiye şehit etmiş olmalarına bağlar. Seyyahın, Rum, Ermeni ve Çingene grupların Sayda şehrinde yaşamadığı/bulunmadığı bilgisini kendine has efsanevi bir üslupla verdiği görülmektedir.

¹⁴⁸ Nuran Tezcan, "Evliya Çelebi'den Kalan Belgesel İzler", **Evliya Çelebi**, editörler: Nuran Tezcan, Semih Tezcan, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011, s. 68.

¹⁴⁹ http://www.turkishstudies.net/Makaleler/351083479_11KartaNurullah-trh-163-173.pdf (Erişim: 25-05-2015)

"Hz. Ömer zamanında kuşatma sırasında bunlar Rum, Ermeni ve Çingene elinden şehit olmuşlardır. O yüzden bu şehirde Rum, Çingene ve Ermeni yaşayamaz ve gelmezler, ama Yahudi çoktur."¹⁵⁰

Onlar, şehirde yaşayan sahabileri yani peygamber dostlarını öldürmenin sonucunda bu şehirde yaşayamamaktadır. Evliyâ bu durumun sebebi hakkında herhangi bir açıklama yapmaz. Ancak bu "yaşayamama" durumunda şehirde yaşayan Müslüman halkın yahut resmi görevlilerin, bu efsane sonucunda, söz konusu topluluklara karşı olumsuz tutumunun (onların şehirde yaşamalarına izin vermeme gibi.) etkili olduğu düşünülebilir. Zira Sayda –ve diğer Şam beldeleri- her ne kadar farklı dinleri ve milletleri içerisinde barındırsalar da sonuçta Müslüman bir devlet olan Osmanlı hâkimiyetinde ve bu devletin mükellefiyetindedirler.

Evliyâ her ne kadar bu toplumların Sayda'da yaşamadığını belirtse de, onun bir sonraki ifadelerinde, Sayda'nın civar köylerinden birinde bulunan bir Rum, Frenk ve Çingene¹⁵¹ kilisesinden bahsetmesi, bu bölgede -yoğun olmasa da- gayri müslim toplumların yaşadığını göstermektedir.¹⁵² Evliyâ'nın ifadelerinden hareketle, Rum ve Frenklerin dışında anavatanları Hindistan olduğu söylenen, Mısır ve Avrupa (başta Romanya) olmak üzere yeryüzüne iki koldan yayılarak genellikle göçebe bir yaşam süren Çingenelerin de Şam topraklarında yer aldığı görülmektedir. İçerisinde yaşadıkları ülkenin dinini "zâhiren" kabul eden, bir kısmı Müslüman bir kısmı Hristiyan olmalarına rağmen yine de dini mensubiyetleri konusunda kesin bir ayırım yapılamayan Çingeneler, Osmanlı Devleti tarafından millet statüsünde kabul edilmeyerek hukuki açıdan gayri müslimlerle denk tutulmuşlardır.¹⁵³ Bu bakımdan Frenkler gibi Çingenelerin de Evliyâ'nın nazarında olumlu bir imajı olmadığı söylenebilir. Ayrıca seyyahın Sayda'daki Yahudi yoğunluğuna vurgu yapan ifadeleri,

¹⁵⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 459.

¹⁵¹ * Osmanlı toplumu içerisinde yer alan farklı bir unsuru teşkil eden Çingeneler, müslim- gayri müslim olarak ayrılan ancak gayrimüslim konumunda kabul edilmiş ve "Kıbtî tebaa" olarak isimlendirilmişlerdir. Kaynak: Mehmet Öz, "Osmanlılar", **DİA**, İstanbul 1994, c. 33, s. 536.

¹⁵² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 459.

¹⁵³ * Osmanlı topraklarında yaşayan Müslüman Çingeneler de gayi müslimler gibi cizye vergisine tabi tutulmuşlardır. Kaynak: İsmail Altınöz, **Osmanlı Toplumunda Çingeneler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 282.

özellikle Filistin bölgesinde görülen Yahudilerin Lübnan'daki varlığını göstermektedir.

Sayda'daki Müslüman halkın merhametli, fakirleri gözeten ve "tevhid ehli" insanlar olduğunu belirten Evliyâ, hak mezheplere mensup halkı ve din adamları ile Sayda şehrinden övgü ile bahseder. Sayda'daki Müslüman halk -da- ehli sünnet inancına sahip bir olmakla beraber, kendi içlerinde dört mezhebi yaşatan bir halktır.

"Halkı da pak mezhep, pak inançlı fakirleri sever ve gariplerin dostudurlar, Şafiî, Malikî ve Hanbelî mezhepli ve tevhid ehlidirler. Ancak paşalı olanlar Numan ibn Sâbit mezhebindedir. Tefsirci, hadisçi ve Kur'an hafızı hesapsızdır. Dört mezhepten müftüsü, nakibüleşrafi ve ayanı vardır."¹⁵⁴

Evliyâ'nın Seyahatnâme'deki anlatımlarında, Şam beldelerinin Müslüman nüfuslu bölgelerinde görülen dört mezhepli toplum yapısını ısrarla yinelediği görülmektedir. Evliyâ'nın söz konusu beldelerdeki dört mezhepli din adamları ve halkları vurgulamasındaki sebep, Şam beldelerindeki Müslüman toplumlara ve İslami yaşantıya dikkat çekmek olduğu gibi, dört mezhepli yapının, bütün Şam bölgesininin tamamında görülmeyen özgün bir yapı arzemesi ve bu sebeple seyyah tarafından zikredilmesi de olabilir.

Seyyahın Şam beldelerinde gerçekleştirdiği seyahatleri sırasında XVII. yüzyıl Sayda'sının hareketli ve renkli yapısının Seyahatnâme'deki ifadelerinde yansıdığı görülmektedir. Ayrıntılı olmasa da Şam bölgeleri ve bölge halklarının çeşitliliği konusunda bilgiler vererek aynı zamanda bu bölgelerde bulunan çeşitli mabetlere¹⁵⁵ ve farklı milletlerle yapılan ticari hareketliliğe de dikkat çeken seyyah Sayda halkı içerisinde görülen dini çeşitliliğe de bu ifadeleri ile vurgu yapar.

¹⁵⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 457-458.

¹⁵⁵ Bkz. İkinci bölüm Mabetlere Yansıyan Çeşitlilik

1. 3. Filistin

Evliyâ Çelebi Filistin Bölgesinde Hristiyan, Yahudi, Frenk, Türkmen, Kürt, Arap, Acem ve Rum topluluklarından bahsetmektedir.

Akka

Lübnan'dan sonra günümüz Filistin bölgesinde yer alan bir liman şehri olan Akka'ya geçerek bu şehirde bulunan ziyaret yerlerini gezen Evliyâ Çelebi, mucizevi nitelikleri olan iki nimetli pınardan bahseder. Dönemin doktorları tarafından özellikleri belirlenen bu iki pınar birçok hastalığa şifa olması yanında, halkın inanişına göre, içlerinde Hz. İsa ve Hz. Musa'nın yıkanmış olması sebebi ile de ayrı bir öneme sahiptir. Bu yüzden pınarlar Hristiyanlar ve Frenkler'in uğrak yeri olmuştur.¹⁵⁶

Bu açıklamalar bize dönemin etnik ve dini mozaik yapısı hakkında fikir vermesi bakımından önem arz etmektedir. Evliyâ'nın söz ettiği Filistin toprakları XVII. yüzyılda da bu günkü gibi Araplar ile Avrupalılar'ın birarada yaşadığı topraklardır. Ancak Evliyâ Çelebi *Seyahatnâme*'deki anlatımlarında, bu günün aksine, aynı bölgede yaşayan farklı gruplar arasında yaşanan herhangi bir gerginlik ya da huzursuzluk durumundan bahsetmemektedir.

Evliyâ *Seyahatnâme*'sinde söz konusu ettiği savaşlar, gezdiği mekanların tarihi hakkında bilgi verirken anlattığı, Müslümanlarla gayri müslimler arasında gerçekleşmiş savaşlardır. Seyyah aynı Osmanlı toprağını paylaşan farklı milletler arasında böyle bir gerginlik durumu yahut da savaş halinden bahsetmez. Zira *Seyahatnâme*'deki Şam beldeleri, bu günün aksine tek bir devlet, Osmanlı İmparatorluğu, hâkimiyeti altında yaşayan, aynı toprakları ve aynı şehri paylaşan ve henüz sonraki yüzyıllarda kendini gösterecek olan milliyetçilik akımının etkisine kapılmayan huzur içerisinde yaşayan toplumların beldeleridir.¹⁵⁷ Ancak Evliyâ'nın anlatımlarında, Osmanlı'nın sadece topraklarında (özellikle Lübnan bölgesinde)

¹⁵⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 156.

¹⁵⁷ Benjamin Braude and Bernard Lewis, **Christians And Jews In The Ottoman Empire**, New York, Holmes & Meier Publishers, Inc., 1982.

yaşayan Dürzîlerle harp halinde olduğu görülmektedir. Bu durumda, Dürzîlerin Osmanlı Devleti'ne haraç ödemeyen ve izinsiz bir şekilde Osmanlı toprağında yaşamlarını sürdürdüren kavimler olmalarının yanında, Dürzîlerin herhangi bir mezhebe bağlı olmayan kavimler olmaları da etkili olmuş olabilir. Zira Osmanlı coğrafyasında, Müslüman bir devlet çatısı altında yaşama hakkı olan gayri müslimler, Hristiyan ve Yahudilerden oluşan ehli kitap mensuplarıydı. Dolayısıyla devletin gayri müslim toplumlara gösterdiği tolerans da her topluma yönelik olmayıp sınırlılık arz ediyordu.

Safet

Yahudiler için kutsal bir öneme sahip olan ve Evliyâ tarafından Yahudilerin Kâbe'si olarak isimlendirilen Safet şehri en çok ilk kurulduğu dönemdeki mamurluğu ile seyyahın dikkatini çeker. Kat kat evleriyle 70- 80 bin Yahudiye ev sahipliği yapmış bir şehirdir Safet.¹⁵⁸ Safet şehri içerisinde yedi ayrı mahallede yaşayan Yahudiler'in yanında, iki tane de Kürt mahallesi bulunduğu bilgisini verir seyyah.¹⁵⁹ Seyyahın Safet'te bulunan camilerin isimlerini verdiği sırada bahsettiği "Kürt Mahallesi Camii" de anlaşılan bu Kürt mahallelerinin birinde bulunmaktadır.

Safet şehrinde bulunan hanların birinden bahsederken, daha önce içerisinde yaşayan 12 bin Yahudi'den birçoğunun Selanik'e göçtüğünü ve ancak iki bininin kaldığını bildiren Evliyâ, Yahudiler'in mamur olan evlerinde artık kimsenin yaşamadığını belirtmektedir.¹⁶⁰ Seyyah, Yahudisi Müslümanından fazla olan bu şehir halkının fakara olduğu, mahub ve mahubelerinin de az olduğunu da sözlerine ekleyerek Müslüman nüfusa dair değerlendirmelerde bulunmayı da ihmal etmez. "Kalesi haraptır. Dizdarı, hisar eri, kethüdayeri, yeniçeri serdarı ve ayanı yoktur. Ama Yahudisi çoktur. 4 mezhep müftüsü ve nakibüleşrafi vardır."¹⁶¹

¹⁵⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 160.

¹⁵⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 470.

¹⁶⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 470- 471.

¹⁶¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 468- 469.

Şam beldelerinin genelinde görülen, gösterişli mamur kalelerin Safet beldesinde viran durumda olması, Robert Dankoff'un Seyahatnâme'de yer alan gayri müslim nüfusun fazla olduğu yerlerin, Müslüman nüfusun yaşadığı yerlere nazaran daha bakımsız olduğuna dair fikirlerini destekler niteliktedir. Zira Evliyâ'nın görüşüne göre "Bir kentin İslamlaşması o kentin refah ve uygarlık düzeyi ile paralellik gösterir."¹⁶² Bu bakımdan Şam beldelerinde İslamiyetin yoğun olarak yaşandığı beldeler, diğerlerine göre daha mamur bir yapı arzeder.

Evliyâ'nın Şam topraklarında uğradığı beldelerden biri olan ve Yahudi nüfusunun yoğunluğu ile dikkat çeken Safet şehri de, Yahudi çoğunluğa rağmen, Müslüman halka yönelik olarak dört mezhepten din adamlarının bulunduğu bir beldedir. İlk kurulduğu dönemdeki mamuriyetinin aksine, XVII. asırda mimari açıdan iyi bir durumda bulunmayan Safet, kale muhafızları, askerleri, komutanları ve seçkinleri olmasa da; Müslüman halkın din işleri ile ilgilenecek 4 mezhepten din adamlarına sahiptir.¹⁶³

Yafa

Evliyâ Çelebi Filistin'in sahilinde yer alan Yafa şehrindeki gezisi sırasında, bu şehirde yaşayan Türkmen kabilelerinden bahseder. Seyyahın Filistin'deki Türkmen grupların bulunduğu dair kısa ifadeleri, Şam bölgesinin Kürtlerle birlikte Türkmen topluluklara da ev sahipliği yaptığını göstermektedir.¹⁶⁴ Evliyâ'nın bölgedeki etnik çeşitliliği gösteren ifadelerinde bahis konusu ettiği Türkmenler, göçebe Türkmenler olabileceği gibi Orta Doğu bölgesinde yaşayan Türkmenler de olabilir. Zira Suriye, Lübnan ve Filistin bölgeleri, Türkmen nüfusların yoğun olarak yaşadığı bölgeler olagelmiştir.¹⁶⁵

¹⁶² Robert Dankoff, **Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, çev., Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2010, s. 70.

¹⁶³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 469.

¹⁶⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 166.

¹⁶⁵ http://www.orsam.org.tr/trUploads/Yazilar/Dosyalar/2014925_ortadoguturkmenleri.pdf (Erişim: 25-05-2015)

Lut Gölü

Evliyâ'nın Lut Gölü'ne giden yol üzerinde durakladığı köylerden biri olan Sair köyü hakkındaki "Arap köyüdür" ifadesi de onun millet vurgusu yaptığı ifadelerdendir.¹⁶⁶ Evliyâ'nın Şam beldeleri hakkındaki anlatımları göz önüne alındığında, karşılaştığı halkları genellikle dini mensubiyetlerine göre vasıflandırdığı görülmekle beraber zaman zaman da bu toplumları milli kimlikleri ile ifade ettiği görülmektedir. Bu bakımdan seyyahın toplumların ele alınıp değerlendirilişinde sistemli bir yol izlemediği söylenebilir.

Kudüs-i Şerif'in doğusundaki Lut Gölü yakınlarında bulunan Hz. Musa türbesinin etrafındaki köylerin Yakubî, Yahudi ve Müslümanlardan oluştuğunu bildiren Evliyâ, bu türbenin en çok Yahudi ziyaretçisi olduğu belirtmektedir. "... bu türbede Hintliden gayri kimse yoktur. Her sene ziyaret eden Yahudi çoktur, zira onlar Musevidirler."¹⁶⁷ Seyyahın burada Yahudilerle yönelik olarak ilk defa Musevi teriminini kullandığı görülmektedir. Evliyâ'nın Seyahatnâme'nin genelinde Yahudiler olarak bahsettiği kavmin bir anda Musevi olarak zikredilmeleri de seyyahın sistem gözetmeyen üslubunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Hz. Musa Türbesi Yahudi ve Müslümanlara hitap etmekle beraber bir Güney Asya ülkesi olan Hindistan'dan gelen ziyaretçilere de kapısını açmaktadır. Bölgedeki Yahudi yoğunluğunu da bildiren bu ifade, aynı zamanda bölgedeki çeşitliliği göstermesi bakımından da önem arzeder. Şam beldesi topraklarının her köşesi ile çok dinli ve çok kültürlü bir yaşam örneği sunduğu görülmektedir.

Remle

Yafa'dan sonra Lut Gölü'ne, oradan da Remle Kalesi'ne geçen Evliyâ'nın, Filistin topraklarını anlatımı sırasında peygamber kıssalarına yoğun olarak yer verdiği görülmektedir. Bu durum, bu bölgelerin birçok peygamber kabrine ve türbesine ev sahipliği yapıyor olmasından kaynaklanmaktadır. Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de yer alan Şam beldelerinin sosyo-ekonomik yaşantılarına dair verdiği

¹⁶⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 552.

¹⁶⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 555.

bilgiler, aynı zamanda Osmanlı hâkimiyeti altında olan bu toprakların kutsallığına ve değerine vurgu yaparak bu toprakların Osmanlı hâkimiyetinde olan topraklar olduğuna dikkat çeken ifadelerdir.

"*Yanvan Tarihi*'ne göre, Filistin Remle şehrinde 73 peygamber gömülüdür... Allah hepsine rahmet eylesin."¹⁶⁸ Bu bölgelerde bulunan peygamber kabirleri gerek Müslüman gerekse Yahudi kavimler tarafından ziyaret edilmektedir. Bu bağlamda Filistin'de bulunan ziyaret yerlerinin de, diğer Şam beledelerinde olduğu gibi, farklı etnik ve dini kavimleri bir araya getirmede önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Gazze

Dört mezhepli ilim adamlarının görüldüğü bir diğer Şam beldesi olan Gazze, ilim, sanat ve ticaret faaliyetleri ile uğraşmaları yanında dört mezhebe mensup Müslüman halkı, din ve devlet ricali ile mamur bir şehir örneği teşkil eder. Geniş bir ova üzerinde kurulmuş, saraylar, evler, bağları ve bahçelerle bezenmiş büyük bir şehirdir.¹⁶⁹ Gazze Kalesi (şehri)'ne gelen seyyaha göre, Gazze'nin hâlâ mamur bir yer olmasında oranın Evliyâ ve enbiya nazargâhı olması etkili olmuştur.

"... bu Gazze evliyâ ve enbiyâ nazargâhı olduğundan hâlâ mamurdur... dört mezhepten bütün ilimleri öğrenmiş şeyhülislamı, nakibuleşrafi, şehrin ileri gelenleri, büyük alim ve salihleri, bol ve muhteşem sipahi taifesi, ticaret ehli, zengin ehl-i hizmetleri ve sanat sahipleri vardır."¹⁷⁰

Evliyâ Çelebi'nin ifadeleri, sanki şehirlerin gelişmişlikleri ile mamurlukları arasında bir ilişki bulunduğunu belirten 14. yüzyıl düşünürü İbn Haldun'un fikirlerini destekliyor gibidir. Zira Robert Dankoff'un da belirttiği gibi Evliyâ'nın şehirleri değerlendirmesinde temel ölçüt, İbn Haldun'un umran dediği, beldelerin bayındırlığı, müreffehliğidir. (*amâr*) Gazze'nin mamur olmasında binaları, kalesi, camileri, çarşıları vs. yanında, şehrin içerisinde bulunan peygamber ve sahabe kabirlerinin etkili olduğunu belirten Evliyâ'nın ifadelerinden hareketle, dini önem

¹⁶⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 171.

¹⁶⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 173.

¹⁷⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 172.

arzeden şehirlerin, önemli türbe ve kabirleri ihtiva etmeleri bakımından daha müreffeh oldukları ve kendilerine -devlet tarafından- özel bir ihtimam gösterildiği düşünülebilir.

Evliyâ, Gazze'nin camileri, tekkeleri, kervansarayları, çarşıları, hanları ve hamamları yanında oraya dair giyim-kuşam ve yeme-içme özellikleri hakkında kısa bilgiler verdikten sonra Askalan Kalesi'ne geçer. Gazze'de bulunan büyük Evliyâları ziyareti sırasında uğradığı Askalan Kalesi'nin büyük zâtların kabirlerini buldurması bakımından ziyaretçilerin uğrak mekânı olduğunu bildiren Evliyâ ayrıca, Hz. Askalan ziyaretgâhına gelen Yahudiler'in, buraya Akka'dan deniz yolu ile ulaştıklarını ve kara yolu ile gelmekten korktuklarını bilgisini verir.¹⁷¹ "Genellikle Safet Yahudileri Akka'dan gemiler ile gelip ziyaret ederler, ama karadan gelmeye korkarlar." Seyyah bu ifadesine bir açıklama getirmemiştir.

Yahudiler'in kendilerini güvende hissetmeyerek kara yolunu kullanmaktan çekinmelerinin sebebi, o dönemde yaşanan can güvenliğinin sağlanmasına dair problemlerden kaynaklanmış olabilir. Ancak –yukarıda belirttiğimiz gibi- burada önemli olan bu mekânın Yahudiler ile Müslümanları bir araya getiren bir ziyaret yeri olmasıdır. Evliyâ'nın Gazze toprakları hakkındaki yorumlarında da, şehirde bulunan ziyaret yerlerinin, dini, etnik ve kültürel çeşitliliği ihtiva eden yerler olduğu görülmektedir.

Kenan

Şam beldelerindeki seyahatine Kenan ili ile devam eden Evliyâ, Yakup Nebi'nin torunlarından olan Hazret-i Sayyah'ı ziyareti sırasında, bu türbeye yakın köylerin tamamının Dürzî mezhebine mensup Râfîzîler¹⁷²,den oluştuğunu belirterek, bu beldede, "Benî İsrail Vilâyeti"nde, bulunan -üzerlerinde isimleri yazılı- Evliyâ ve enbiya kabirlerinin çokluğuna vurgu yapar. Bu şehirde gezdiği mahallelerde, aslında daha fazla mezar bulduğunu ancak bu mezarlar hakkında bilgi alacak kimse

¹⁷¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 177.

¹⁷² Bkz. Rafizilik.

bulamadığını belirten Evliyâ'nın, bu konu ile ilgili olarak bölge halkı (Dürzîler) hakkındaki ifadeleri, onlardan övgü ile söz etmesi bakımından, ilgi çekicidir.

"Bu diyarın Dürzî, Râfizî kavimleri, atalarından intikal eden peygamberleri ve oğullarını ne tarafta yatmakta olup isimleri nedir tek tek bilirler. Ama sorması zor bir alay yağı asi adamlarla görüşmek zordur. Dilleri Arap diline yakın başka bir lehçeleri var, tercümana muhtaçtır. Ve Ümmet-i Muhammed'i bir ekmek için katlederler."¹⁷³

Bu beldede yer alan Dürzî ve Râfizî halkın, beldelerindeki kabirler hakkında sahip oldukları bilgi takdire şayandır. Seyyah söz konusu kabirler hakkında bilgi almak istese de halkın saldırgan tavrı ve davranışları sebebiyle, onlara soru sormaya çekinir. Burada Evliyâ'nın düşman ve isyancı bir halk olarak nitelediği, iletişim kurulması zor kavimler, Dürzî ve Râfizî mezhepli kavimlerdir. Evliyâ'nın Dürzî, Râfizî cemaatler hakkındaki içerisinde takdir de barındıran hicivli ifadeleri, onun Dürzîlere yönelik olumlu sayılabilecek istisnai yorumlarından sayılabilir. Her ne kadar kavgacı ve sapık mezhepli kavimler olsalar da Evliyâ Çelebi bu kavimlerin hâfizalarının kuvvetli olduğunu söyler. Kenan ilinde karşılaştığı toplumları dini aidiyetlerinden bağımsız bir şekilde değerlendiren Evliyâ'nın, yarı alaylı yarı hicivli bir dil kullandığı görülmektedir.

Taberistan/ Taberiye/ Tiberya¹⁷⁴

Filistin'de Taberistan bölgesinde bulunan Hattin Köyü'nün 200 evli bir Müslüman Köyü olduğunu belirten seyyah, bu bölgelerde Dürzîler'in bulunmadığını bilgisini verir.¹⁷⁵ Yine aynı bölgede bulunan Tur Dağı'nı ziyaret ettikten sonra Kudüs-i Şerif yoluna yönelen Evliyâ Çelebi, bu bölgelerde yer alan köylerdeki Müslüman nüfusa ayrıntısıyla yer verir. "100 evli Müslüman karyesi, 100 haneli, 200 haneli, 100 evli, 50 adet Müslüman haneli..."¹⁷⁶ Evliyâ'nın Müslüman evlerine dair rakamsal ifadeleri, Safet topraklarındaki Yahudi çoğunluğu/ yoğunluğuna karşılık,

¹⁷³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9 .k, 1. c, s. 463.

¹⁷⁴ Yahudiliğin dört kutsal şehirlerinden biri. (Kudüs, el-Halil, Safet, Tiberya)

¹⁷⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 477.

¹⁷⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 481.

bu topraklarda yaşayan Müslüman nüfusun da varlığına dikkat çekmek olarak yorumlanabilir.

Nablus

Eski şehir Nablus'taki gezintisi sırasında, burada yer alan peygamber makamlarını ziyaret eden Evliyâ, Hz. İshak aleyhisselamın oğlu Hz. Ays'ın makamının Yahudiler tarafından çokça ziyaret edildiğini belirtir.¹⁷⁷ Evliyâ'nın bahsettiği İshak aleyhisselam Yahudiler için olduğu kadar Müslümanların da peygamberidir ve dolayısıyla bu türbe, gerek Yahudi gerekse Müslümanlar tarafından ziyaret edilmekte ve bu şekilde farklı dinlere mensup ziyaretçileri ağırlamaktadır. Evliyâ'nın deyimiyle "eski Sâmirî" şehri Nablus'ta bulunan birçok peygamber ve sahabe kabirlerini ziyaret eden seyyah yol üzerinde bulunan köylerden geçerek Beytül Makdis'e doğru yol alır.

Seyyahın Kudüs-i Şerîf sınırları içerisinde bulunan Sencil Köyü hakkındaki "200 evli bir Müslümanlardır ama âsilerdir"¹⁷⁸ şeklindeki açıklaması, onun, farklı dine mensup toplumlara değerlendirmesinde tek yanlı olmadığını gösterebilecek örnek söylemleridir. Söz konusu Müslüman halk, her ne kadar seyyah ile aynı dine mensup olsa da sonuçta, Evliyâ nazarında "âsi" bir halktır. Bu köyün Müslüman köyü olması, onların isyancı olduğu gerçeğini değiştirmez. Bu örnekten hareketle ahlak olgusunun Evliyâ Çelebi için dini aidiyetten de önce geldiği çıkarılabilir. Evliyâ her ne kadar İslam'ın üstünlüğünü vurgulayan Sünni-Müslüman Osmanlı'nın bir temsilcisi olsa da, onun nazarında, dinin yanında ahlakın da son derece mühim olduğu görülmektedir.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 489.

¹⁷⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 490.

¹⁷⁹ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009.

Kudüs

Nablus'tan ayrılarak Kudüs sınırları içerisine giren Evliyâ Çelebi'nin Kudüs'e doğru yol aldığı sırada, bu bölgelerin mamurluğundan ve zenginliğinden bahsededer. Kudüs civarındaki bölgelerin mamur olmasının, Osmanlı Devleti'nin genel olarak kutsal topraklara özen göstermesinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira Kudüs, peygamberler şehri olmanın yanısıra Mekke ve Medine'den sonra Müslüman'ların üçüncü mescidi ve ilk kiblesine ev sahipliği yapan Mescid-i Aksa'yı içerisinde barındırması bakımından bakımından önem taşımaktadır.

Yoldaki ziyaret yerlerine uğrayarak, orada yatanların ruhlarına bir Fatiha okumayı da ihmal etmeyen seyyah sonunda "Eski kale, ilk kible Beyt-i Mukaddes"e ulaşır.¹⁸⁰ Bütün tarih kitaplarının "Arz-ı Filistin" dediği, Kur'an-ı Kerim'de 42 yerde övülen ve tarih boyunca farklı milletlerin hakimi olmaya çalıştığı bu mukaddes toprakların, birçok savaş ve kuşatmaya sahne olduğunu belirten Evliyâ, 124 bin peygambere ev sahipliği yapmış bu kutsal şehrin adlandırılışı ve inşası konusunda bilgiler verdikten sonra, Kudüs'ün üç büyük din nezdinde taşıdığı öneme ve birçok millet tarafından sahiplenilen bir bölge olduğuna dikkat çeker.¹⁸¹ *"Sözün kısası, bütün milletlerin hasret çektiği bu Kudüs-i şeriftir."*¹⁸²

Öncelikle Kudüs şehri ve kalesi hakkında genel bilgiler verdikten sonra, Kanuni döneminde inşa edilen Kudüs şehri surları etrafında dolaşarak, surlar üzerinde yer alan kapılar hakkında da bilgiler veren Evliyâ Çelebi, bir Müslüman mahallesinden geçerek ulaştığı -ilk olarak Hz. Davud tarafından inşasına başlanan- "eski mescit büyük Cami-i Aksâ" ile anlatımına devam eder.¹⁸³ Ziyaretçilerinin Hintli, Bindli, Belhli, Acem, Kürt, Tatar, Moğol ve Anadolu gruplarından oluştuğunu belirten seyyah, Müslümanlar nezdinde büyük önem taşıyan Aksâ Camii'nin, birçok

¹⁸⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 491.

¹⁸¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 494.

¹⁸² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 491.

¹⁸³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 497.

farklı dini ve etnik gruptan insanı birarada içerisinde barındırmasındaki rolüne dikkat çeker.¹⁸⁴

Evliyâ'nın Müslümanların en önemli mescitlerinden biri olan Mescid-i Aksâ ile ilgili anlatımları, bu mescidin/ caminin XVII. yüzyılda, Anadolu, Güney Asya, Orta Asya ve Kafkasya bölgelerinden gelen ziyaretçileri içerisinde ağırladığını göstermektedir. Bu bağlamda, dini ve tarihi dokusu ile öne çıkan Şam beldelerinden biri olan Kudüs şehrinde bulunan Müslüman nüfusun etnik çeşitliliğinde, Aksâ Camii'nin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Kudüs'teki gezintisi sırasında dönemin çok çeşitli ve kültürlü yapısına örnek teşkil edecek olan, tadı zemmeye benzeyen, bir şifalı su kuyusundan bahseden seyyah Evliyâ, dünyanın farklı yerlerinden birçok topluluğun bu kuyuda yıkanmak amacıyla bölgeye akın ettiğini belirtir. "Bütün dünyadan çeşitli milletler gelip bu rahmet suyunda yedi gün veya kırk gün yıkanıp bütün hastalıklardan kurtulup bir daha hekim yanına varmaz."¹⁸⁵ Evliyâ Çelebi, bu kuyuya gelenlerin -dini ve etnik köken belirtmeksizin- dünyanın dört bir tarafından geldiğini vurgular. Bu açıdan, Kudüs şehrinin sadece dini sebeplerle değil aynı zamanda coğrafi yapısı bakımından da diğer milletlerin uğrak mekanı olduğu görülmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin Kudüs'te ziyaret ettiği Kumame Kilisesi de –Kutsal Kabir Kilisesi- her sene "yedi iklim" den gelen bir çok farklı kültür ve milletten Hristiyana kapısını açması ile, Kudüs'ün etnik çeşitliliğinde rol oynayan bir diğer mekandır. Her sene gerçekleştirilen Kızıl Yumurta Bayramları (Paskalya)¹⁸⁶ vesilesi ile içerisinde Yedi iklimden Rum, Ermeni ve 18 krallıktan Frenkler'i ağırlayan Kumame Kilisesi, bölgenin çok kültürlü ve milletli yapısını göstermesi bakımından dikkat çekicidir.¹⁸⁷ Kudüs bölgesinin, özellikle üç dine ait meşhur ziyaret yerlerine ev

¹⁸⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 511.

Aksa Camii, Mabetlere Yansıyan Çeşitlilik bölümünde, 2. bölümde, ayrıntılı olarak incelenmiştir.

¹⁸⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 521.

¹⁸⁶ * Paskalya: Hristiyanların, her yıl İsa Peygamberin dirildiğine inanılan günün yıldönümünde kutladığı bayram. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 1773.

¹⁸⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 525.

sahipliği yapması ve birçok milletten insanı bünyesinde barındıran çok renkli ve çok çeşitli bir yapısı ile özgün bir Şam beldesi olduğu görülmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin Kudüs'te yer alan Yunus Nebî Köyü'nden bahsettiği sırada verdiği bir anekdot, farklı etniğe mensup halklar arasındaki ilişkiye dair fikir vermesi açısından dikkat çekicidir:

"Gerçekte bu Arabistan'da özellikle Arz-ı Mukaddes'te asalete itibar edip denklelerini gözetirler. Rum diyarı gibi Nedelko, Dimço ve Yuvan adlı kölelerine kız verip kız almazlar."¹⁸⁸

Evliyâ'nın ifadelerinden, Arap diyarında/ kutsal topraklarda yaşayan Müslüman halkın, Rum diyarından gelmiş hizmetçileri olmakla beraber, bu halkın hizmetçileri ile aralarındaki ilişkinin sınırlı olduğu ve onları kendilerine soyluluk bakımından denk görmedikleri anlaşılmaktadır. Bu anekdot, Müslümanlarla Rumlar arasındaki iletişim alanının bir kesit göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Kudüs bölgesinde yaşayan Müslüman ve Rum (diyarı) halklar arasında, ticari faaliyetler ve dini mekânların/ şahsiyetlerin paylaşımı konusunda görülen iletişimin yanı sıra, işçi-işveren ilişkilerinden doğan temasların da bulunduğu görülmektedir. Seyahatlerini XVII. yüzyılda gerçekleştirmiş olan Evliyâ Çelebi'nin gezdiği Şam beldeleri arasında, Kudüs şehrinin dini ve tarihi dokusu, mimari eserleri ve çok milletli toplum yapısı ile çokkültürlülüğün yansımalarını en fazla gösteren bölge olduğu görülmektedir.

Beytullahm

Kudüs'ten sonra el-Halil şehrine doğru yönelen Evliyâ, Hz. İlyas makamı bulunan Mühr-i İlyas Kilisesi ile Hz. Sare türbesini ziyaret ederek El Halil yolu üzerinde bulunan, "Kudüs toprağında 200 haneli bağlı bahçeli Müslüman ve kefere köyü"¹⁸⁹ olan, Müslümanlarla gayri müslümlerin birarada yaşadığı bölgeye,

Kumame Kilisesi, mabetlerin çok kültürlülüğü yansıtmaları bakımında ele alındığı Mabetlere Yansıyan Çeşitlilik bölümünde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

¹⁸⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 522.

¹⁸⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 534.

Beytullahm'e ulaşır. Beytullahm köyü, içerisinde farklı dine mensup toplumları bir arada bulundurmasının yanında, Hz. İsa'nın doğduğu kiliseye, Beytullahm (Kutsal Doğuş) Kilisesi'ne, ev sahipliği yapması bakımından da önem arz etmektedir.¹⁹⁰ Sultan Murad tarafından El- Halil yolu üzerinde yaptırılmış olan Muradiye Kalesi'ni de gezen seyyah, kalenin yapılış hikâyesinden sonra kalede yer alan köylerden bahseder. Evliyâ'nın anlatımlarına göre bu bölgedeki köylerin Müslüman köyü olduğu görülmektedir.¹⁹¹

El- Halil

Beytullahm'den sonra El- Halil'e ulaşan Evliyâ Çelebi, bu şehirde ziyaret ettiği Hazret-i Halilü'r-rahman Camii'nde bulunan peygamber kabirlerinden bahsederken, Hz. İshak türbesinin halen Yahudiler'in de ziyaretgâhı olduğu bilgisini verir. Seyyahın ifadelerinden, bu türbenin hem Müslüman hem de Yahudi halktan oluşan bir ziyaretçi kitlesinin bulunduğu anlaşılmaktadır.¹⁹² Evliyâ'nın, zengin bir mimariye sahip olmayan ve çoğunluğu Yahudilerden oluşan El-Halil şehri ile ilgili genel bilgiler verdiği sırada, bu şehirde bulunan ve cemaati olmayan bir camiye dair anlatımları dikkat çekicidir.

"Bu şehrin dört tarafı baştan başa sarp taşlıktır. Bütün evleri beyaz kireç sıvalıdır. Halilü'r-rahman'dan başka selâtin camii yoktur. Şehrin kuzeyinde Hz. Osman Camii var, ama şehir dışında kalmış, cemaati yoktur. Bir eski tarz düzgün minaresi var, bunun da yüzü kireçlidir. Bu semtte tamamen Yahudiler oturmaktadır. Onun için Hazret-i Osman Camii'nin cemaati yoktur."¹⁹³

Şehirde bulunan Hz. Osman Camii'nin cemaatsiz olma sebebini semt halkının tamamının Yahudi olması şeklinde açıklayan Evliyâ'nın, bütün bir halkının Yahudi olduğunu belirttiği bu şehirde, Yahudilere ait herhangi bir yapıdan veya mabetten bahsetmemesi ilginçtir. Ayrıca seyyah Arap ve Yahudi halkın yaşadığını belirttiği el-

¹⁹⁰ Bkz. Mabetlere Yansıyan Çeşitlilik bölümü.

¹⁹¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 540.

¹⁹² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, 544.

¹⁹³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, 549-550.

Halil şehrinde aynı zamanda Karayî, Yakubî ve Dürzî grupların yaşadığı bilgisini de verir.¹⁹⁴

Seyyahın El- Halil halkının mensubu olduğu mezhepleri bildirirken, mübalağalı bir üslup kullanarak enteresan yorumlarda bulunduğu görülmektedir. Karayî, Yahudi ve Dürzî gibi gruplar bu şehirde yaşayabilirken Rum ve Ermeni'nin yaşayamadığını ifade eden seyyah, bu ifadesinin hemen ardından başka bir konuya geçerek bu durumun sebebinine dair bir açıklamada bulunmaz.

"Bütün halkı Araptır... Reayasının çoğu Yahudi, Karayî, Yakubî ve Dürzilerdir. Ama Ermeni ve Urum gelip yerleşmez. Ticarete gelen bile üç günden fazla duramaz, hemen ölür."¹⁹⁵

Evliyâ'nın ifadelerine göre Ermeni ve Rumların el- Halil'de yaşa-ya-mama sebebi nedir? Seyyahın bu yaşa-ya-mama ifadesini etnik kimlik vurgusu ile mi yoksa başka bir sebeple mi kaleme aldığı bilinmemektedir. Evliyâ'nın bütün halkının Araplardan oluştuğunu bildirmesinden hareketle, Şam beldelerinin genelinde görülen farklı etnik grupların birarada yaşadığı çok milletli ortamın El-Halil'de görülmediği söylenebilir. Bu bakımdan farklı dinlere ev sahipliği yapan bu şehrin aynı misafirperverliği farklı etnik gruplara karşı göstermediği düşünülebilir. Ayrıca seyyahın Yahudi, Müslüman, Dürzî ve Karayîleri Arap halk olarak adlandırması, onun Arap söylemi ile sadece Müslüman halkların dışında, farklı dinlere mensup grupları da ifade ettiğini göstermektedir.

Cebel Aclun

Kudüs-i Şerif'e dönerek Ramazan Bayramı namazını Mescid-i Aksa'da eda ettikten sonra Şam tarafına yönelen Evliyâ, "Arap evli" köylerden geçerek yine Filistin toprağında bulunan Cebel-i Aclun Kalesi'ne ulaşır. Seyyah, Cebel Aclun'da bulunan Türebîoğulları kasabasının, Şafî mezhepli olmalarına rağmen yaşadıkları coğrafya ve yerşekilleri sebebiyle, karakter olarak Dürzîlere benzediklerini belirtir. "Şafî mezhepli bir kavimdir ama taşlık ve ormanlık yollarda olmakla Dürzî

¹⁹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, 550.

¹⁹⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k, 2.c, 550.

tabiatlılardır".¹⁹⁶ İbn Haldun'un yaşanan iklim kuşağının insan mizacına etki ettiği görüşüne paralel olarak Evliyâ'nın da yaşanan coğrafya ile mizaçlar arasında bir ilişki kurduğu görülmektedir.

Genellikle dağlık bölgelerde yaşayan Dürzîler'in sert ve asi mizaçlı bir kavim oldukları, Evliyâ'nın daha önceki seyahatleri sırasında da vurguladığı bir noktadır. Yalnızca mezhepsel açıdan değil aynı zamanda, tabiatları açısından da beğenmez Dürzîleri Evliyâ. Bu bakımdan Dürzî kavmin Evliyâ'nın nazarında hiç sevilmeyen bir kavim olduğunu söylemek yanlış olmaz.¹⁹⁷ Evliyâ'nın Aclun bölgesinde yaşadığını belirttiği halk, Şafî mezhepli Müslüman bir halk olmasına rağmen, tabiatları bakımından Dürzî kavimlerine benzer. Ve bu benzerlik tamamen fiziki anlamda olup kavimlerin dini inançları bağlamında görülmez. Zira her iki mezhep de birbirlerinden tamamen farklı inanç ilkelerine sahiptir. Evliyâ'ya göre bu benzerliğin sebebi, coğrafyadır, söz konusu halkların üzerinde yaşadığı coğrafyanın özellikleridir. Hak mezheplerden biri olan Şafî mezhebine mensup toplumların sert karakterde olmalarının sebebi onların taşlık ve engebeli bir arazi üzerinde yaşamalarındandır.

Evliyâ'nın yaşanan coğrafi şartların toplumların davranışları üzerinde etkili olduğu fikriyle, iklim ve coğrafyanın insan karakterlerini ve hareketlerini etkilediğini görüşünü savunan XIV. asır düşünürü İbni Haldun'un iklim teorisine benzer bir yorumda bulunduğu görülmektedir. Zira İbn Haldun da Mukaddime adlı eserinde iklim özelliklerinin kişilerin mizaçları ve davranışları üzerinde etkili olduğu fikrini savunmaktadır. Bu bakımdan Evliyâ'nın kendisinden üç yüz yıl önce yaşamış tarihçi, düşünür İbni Haldun'un fikirlerinden etkilenmiş olabileceği düşünülebilir.

Evliyâ Çelebi, yine Cebel Aclun'da bulunan, Sebaste Köyü'nün tarihi ile ilgili anlatımları sırasında bahis konusu ettiği iki kavmin Müslümanlıktan Hristiyanlığa geçtiklerini şöyle dillendirir; "Arap mezhebini terkedip Mesih

¹⁹⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 483. "Şafî mezhepli bir kavimdir, ama taşlık ve ormanlık yollarda olmakla Dürzî tabiatlılardır."

milletinden geçinirler."¹⁹⁸ Bu ifade, seyyahın millet kelimesini ile ifade ettiği manayı gösteren ifadelerdendir. "Arap mezhebi" söylemi ile Müslümanlığı, "Mesih milleti" ile ise Hristiyanlığı/ Hristiyanları kasteden seyyahın, millet kelimesini, günümüzdeki ulus manasında -belli sınırlar içinde yaşayan ve ortak dil, kültür ve geleneği paylaşan insan toplulukları- değil, Osmanlı'daki gibi, belirli bir dini cemaati ifade etme amacı ile kullanması, seyyahın da içerisinde yaşadığı Osmanlı Devleti'nin etkisinde olduğunu göstermektedir. Zira Osmanlı Devleti'nde de millet kelimesi "modern millet (ulus) kavramından" farklı olarak, dinsel içerikli bir yönetim düzenini ve dini grupları ifade etmek için kullanılmıştır.¹⁹⁹

Ayrıca Osmanlı Devleti'nde uygulanan etnik mensubiyetten ziyade din ve mezhep mensubiyetine dayanan milleti sisteminde farklı dine mensup her bir topluluk, farklı bir "millet" olarak değerlendirilmiştir.²⁰⁰ Bu bakımdan kendisi de bir "Osmanlı aydını"²⁰¹ olan Evliyâ Çelebi'nin, karşılaştığı halk topluluklarını bağlı oldukları dine göre sınıflandırması Osmanlı Devlet politikasının Evliyâ üzerindeki bir yansıması olarak görülebilir. Seyyahın Cebel Aclun'da içerisinde yaşayan Dürzî grupların yanında bölgedeki Türkmenler'den de bahsettiği görülmektedir.

"Kalesi bir tepe üzerinde dört köşe ve sanatlı taş ile yapılmış şirin bir kaledir... suyu ve havasının hoşluğundan bağı bahçesi boldur... her sene 40-50 bin Türkmen otlaklarında konuk olurlar."²⁰²

Evliyâ'nın Aclun Kalesi ile ilgili anlatımlarında dikkat çeken, bu bölgenin göçebe Türkmen toplulukları için bir menzil görevi gördüğüdür. Aclun bölgesi Araplar'ın dışında, Türkmen topluluklarının da uğrak yeri olup adeta bir kültürel etkileşim alanıdır. Bu bağlamda seyyahın ifadeleri bölgedeki etnik çeşitlilik ile beraber kültürel etkileşim bağlamında değerlendirilebilir. Zira aynı toprak üzerinde

¹⁹⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 484.

¹⁹⁹ Uğur Kurtaran, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Gayrimüslimler Millet Sistemi, Tarihi Gelişimi ve Milletlerarası Antlaşmalar", **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 8, (2011), s. 57- 71.

²⁰⁰ İlber Ortaylı, "Millet Sistemi", **DİA**, İstanbul 1994, c. 30, s. 66-70.

²⁰¹ Musa Duman

²⁰² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 558.

bir arada yaşamakta olan toplumlar arasında gerçekleşecek kültürel etkileşim kaçınılmazdır.

Değerlendirme

Bu bölümde, Evliyâ Çelebi'nin Şam beldelerinde yaptığı seyahatler sırasında gezdiği şehirler, Suriye, Lübnan ve Filistin başlıkları altında incelenerek, seyyahın bu bölgeler ile ilgili anlatımları, onların içerdikleri çok dinli ve çok etnikli halklar bağlamında değerlendirilmiştir. Seyahatnâme'de ele aldığı Şam beldelerinde, karşılaştığı halkları, zaman zaman etnik kökenlerine (Arap, Frenk, Rum, Kürt vb.), zaman zaman da bağlı oldukları mezheplere yahut dini inançlarına göre (Dürzi, Müslüman, Hristiyan vb.) değerlendiren seyyahın bu değerlendirmede herhangi bir sistem gözetmediği ve bu değerlendirmeleri kendi insiyatifine göre şekillendirdiği görülmektedir.

Evliyâ Çelebi'nin Şam topraklarında, Dürzî nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde bahis konusu ettiği ve batîni olduğunu bildirdiği grupların, -çoğunlukla- Şîa mezhebinin uzantısı olan mezheplere (Dürzilik, Alevîlik, Nusayrîlik vb.) mensup gruplar olduğu görülmektedir. Ele aldığı toplumlara, temelde dini mensubiyetleri ve görüşleri çerçevesinde değerlendiren seyyahın Dürzî gruplara karşı olan olumsuz tutumu, onun batıl mezheplere mensup diğer kavimlerle ilgili ifadelerine de yansımıştır. Bu bağlamda seyyahın, inanç ve mensubiyet bakımından temel İslam akidelerinin dışına çıkan her bir grubun, ayrı ayrı muhalifi olduğu söylenebilir. Burada belirtmek gerekir ki; Evliyâ Çelebi'nin Şam beldelerinde bahis konusu ettiği bazı –batıl- dini cemaatlerin yahut mezheplerin isimlerine günümüz literatürü içersinde ulaşmak zor gözükmemektedir. Örneğin seyyahın sadece isimlerini verdiği "Teymani, Tateki, Kanaği, Zemini, Mahalledi vd. adlı mezheplere, ne mezhepler tarihi kitaplarında ne de mezhepler terimleri sözlüğünde rastlanamamaktadır. Bu durumda, seyyah tarafından sözü edilen mezheplerin, geçerliliğini yitirmiş ve günümüze ulaşmamış mezhepler olduğu düşünülebilir. Ancak Evliyâ'nın ifadelerinden anlaşılan, bu mezheplerin yahut mensuplarının, Şam bölgesinde yaşayan ve ehli sünnet anlayışının dışında kalan (sünni islam düşüncesine zıt bir akideye –inanca- sahip olan) bâtil cemaatleri teşkil ettiği görülmektedir.

Seyyahın Müslüman halkların yaşadığı Şam beldelerini anlatımında sıklıkla yer verdiği "dört mezhep/ten" vurgusu, beldeler, belde halkları ve seyyahın dünya görüşü çerçevesinde incelenerek, Şam bölgesinde yaşayan, tevhid inancına sahip ve sünnet ehli olan Müslüman cemaatler tarafından tatbik edilen dört mezhebin, hem Şam beldeleri hem de Müslümanlar içerisinde görülen bir mezhepsel çeşitlilik olarak yorumlanabileceği görülmüştür. Evliyâ'nın Şam bölgesindeki dört mezhepli toplum yapısını özel olarak ele almasında, seyyahın bu bölgelerdeki Müslüman mevcudiyetine dikkat çekmek istediği gibi dört mezhepli İslam kentlerinin Osmanlı coğrafyasında sık rastlanan bir durum olmaması ve bu sebeple seyyahın söz konusu Şam beldelerini ele aldığı da düşünülebilir.

İKİNCİ BÖLÜM: MABETLERE YANSIYAN ÇEŞİTLİLİK

Evliyâ Çelebi'nin Osmanlı coğrafyası içerisinde bulunan, birbirinden farklı din, dil, kültür ve etniğe sahip grupları ihtiva etmesi bakımından özgün bir nitelik arzeden Şam topraklarındaki seyahatleri sırasında yaptığı şehir tasvirleri incelendiğinde, bu şehirlerde bulunan dini yapıların (mabetlerin) bu bölgelerin çok çeşitli yapısını yansıtan unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Şam beldelerinde bulunan mabetler, sanatlı mimarileri, gösterişli yapıları ve dünyanın dört bir tarafından gelen ziyaretçiler ile bu bölgelerin çok kültürlü mozaik toplum yapısını gözler önüne seren yapılardır.

Evliyâ'nın -Şam beldelerinde- üzerinde en fazla durduğu mabetlerin Müslüman mabetleri -cami ve mescitler- olduğu görülürken, Hristiyanlar'a ait kilise ve manastırların da seyyah tarafından ayrıntılı bir şekilde ele alınarak uzunca tasvir edildiği görülmektedir. Seyahatnâme'de tarihi geçmişleri, taşıdıkları önem ve dini değerleri bakımından ele alınan mabetler, seyyah tarafından hikaye ve menkabelerle desteklenerek uzunca betimlenmiştir. Şam beldelerinde görülen çok kültürlü şehir ve toplum yapısı, bu bölgelerde yer alan dini yapılar üzerinden XVII. asır Osmanlı gezgini Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sine nasıl yansımış ve seyyah tarafından nasıl yorumlanmıştır?

Bu bölümde, Evliyâ Çelebi'nin Şam bölgesinde uğradığı Müslüman ve Hristiyan mabetleri ayrı başlıklar altında değerlendirilerek, bu mabetlerin farklı milletlerden gelen ziyaretçileri ağırlaması sonucunda bölgelerin çok kültürlü yapısına nasıl katkıda bulunduğu ve Evliyâ'nın anlatımlarına nasıl yansıdığı incelenecektir. Bu inceleme sürecinde, ayrıca, Evliyâ Çelebi'nin Hristiyan mabetlerini ve Müslüman mabetlerini değerlendirme şekli de göz önüne alınarak onun farklı dinlere ait yapıları yorumlamasında görülen üslup farklarına dikkat çekilecektir.

2.1. Gayrimüslim Mabetleri: Kiliseler, Manastırlar

Evliyâ Çelebi Şam beldelerindeki gezintisi sırasında gayri Müslim mabetlerini anlatırken Hristiyanlara ait kilise ve manastırlardan bahsetmiş ancak Yahudilere ve diğer mezheplere ait ibadet mekanlarından bahsetmemiştir. Biz de bu bölümde Evliyâ Çelebi'nin Şam bölgesinde söz konusu ettiği Hristiyan mabetlerini inceleyeceğiz.

2.1.1. Suriye

Lazkiye

Evliyâ, Lazkiye toprağında –Suriye- bulunan Behlûliye Köyü'nde rastladığı Ayasofya'ya benzeyen eski bir yapı olan Nısyat Manstırı'ndan bahsederken, bu manastırın Avrupa ülkelerinden adaklar aldığını belirtir. "100'den fazla rahipleri ve sevimli müğpîçeleri vardır. Tüm Frengistan'dan²⁰³ adakları gelir."²⁰⁴ Osmanlı toprağında bulunan bu küçük manastıra Frengistan'dan adakların gelmesi, manastırın Avrupa'da da tanınıp bilindiğini ve Avrupa ile bir irtibat içerisinde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Tartus

Evliyâ Çelebi Tartus Kalesi'ndeki –Suriye topraklarında- gezintisi sırasında burada cami şeklinde imar edilmiş bir kilisedenin bulunduğunu bildiren seyyah, bu kilisenin hareketsiz ve cansız bir halde olduğu belirtir. Seyyahın kiliseye dair ifadeleri, Tartus Kalesi'ndeki bu kilisenin işlememe sebebinin, bu bölgede yaşayan kilise mensubu olmamasından mı yoksa bölgenin varoluşundan mı kaynaklandığı sorusunu akla getirmektedir. Ancak Evliyâ'nın bu ifadesinin hemen arkasından kilisenin içerisinde Şem'un Safa'nın kabrinin bulunduğu ve bu kabrin Rum ve Frenkler tarafından ziyaret edildiğini bilgisini vermesi, bu "işlemez" kilisenin bir kısmının hala işler vaziyette olduğunu göstermekle beraber bölgede görülen etnik çeşitliliği de yansıtmaktadır.

²⁰³ Frengistan: Osmanlılarca Avrupa'ya verilen ad.

²⁰⁴ Evliyâ Çelebi, *Seyhatâme*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, 9. k, 2. c, s. 415.

"Taşra varoşunda 50 kadar reaya haneleri bir harabe hamamı ve bir işlemez kilisesi var. Ümeyye Camii tarzı yapılmış ve o kadar vardır. İçinde insan cinsinden bir can yoktur. Ancak kibleli tarafında Hazret-i İsa havarilerinden Şem'un Safâ'nın babası orada gömülüdür. Rum ve Frenk ziyaret yeridir."²⁰⁵

2.1.2. Lübnan

Sur

Sur şehri günümüz Lübnan bölgesinde deniz kıyısında yer alan geniş bir kıyıya sahip liman şehridir. "... bir camii, bir hamamı küçük bir çarşısı, bakımlı bir kilisesi var, bütün kefer, Aleksandır'ın mabedgâhıdır diye itibar ederler." Mabetleri, hamamı, çarşıları ve haneleri ile mamur bir belde olan Sur, Büyük İskender mabedgâhı olması sebebiyle de "kefer" tarafından rağbet gören bir şehirdir.²⁰⁶ Evliyâ Sur şehri hakkındaki ifadelerinde bu beldede, Hristiyanlar tarafından ziyaret noktası olan bakımlı bir kilisenin bulunduğu bilgisini verir. Bu şehirde Hristiyanlara ait bir mabedin bulunması, Sur şehirinde yaşayan Hristiyan nüfusun göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu bakımdan Müslüman ve Hristiyan mabetlerinin birarada bulunduğu Sur şehrinin farklı dinlere mensup halkların yaşadığı, çok dinli bir toplum yapısına sahip olduğu söylenebilir.

Seyyah Sur Kalesi'nde Frengistan'da muhibleri olan bir mamur kilisenin varlığından daha bahseder. "Bir mamur kilisesi var ki bütün kâfirler itibar edip Frengistan'dan yiyecek ve içecek adakları gelir ibretlik manastırdır..."²⁰⁷ Kilisenin birçok gayri müslim tarafından rağbet görmesi dolaylı yoldan Sur şehrinin de rağbet görmesi şeklinde yorumlanabilir. Zira kiliseyi ziyaret amacıyla gelen gruplar aynı zamanda Sur şehrini de ziyaret etmekte ve şehrin toplum yapısındaki çeşitliliğe katkıda bulunmaktadır. Evliyâ'nın bahis konusu ettiği bu kilisenin Hristiyanlar tarafından bilinmesi ve Avrupa ülkelerinden kiliseye adaklar gönderilmesinde bu şehrin ticari hareketliliğe sahip bir liman şehri olması etkili olmuş olabilir.

²⁰⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 428.

²⁰⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.** 3. k, 1. c, s. 135.

²⁰⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.** 3. k, 1. c, s. 461.

Cübeyl

Evliyâ Çelebi'nin, Teymani dağları üzerine kurulmuş olan Cübeyle Kalesi'ndeki (Lübnan bölgesinde, Cübeyl) bir manastırdan hayranlıkla bahseder. "Bu kale içinde bir ibretlik manastır var ki yapı kalıntılarına insan dikkatle baksa hayran olur. Bunda olan mermercilik sanatı İstanbul'da, Ayasluk'ta ve Atina'da yoktur." Mimarisine hayran kaldığı ve görülmeye değer bulduğu bu kilise ile ilgili bir anısına yer vererek anlatımına devam eden Evliyâ, sözlerine kilisenin o günlerde ahır olarak kullanıldığı bilgisini eklemeyi de ihmal etmez.

"... 1075'te Alman diyarında bu hakir bu Cübeyle'deki büyük kiliseyi sorup 'Ah eski mabedimizdir' derlerdi. Meğer Şem'ün Safâ burada kalırmış. Gerçekten de görmeye değer bir kilisedir. Ancak bu gün içinde at, katır ve deve bağlı handır."²⁰⁸

Sayda

Sayda şehrinde birçok Yahudinin yanında Hristiyan ve Müslüman toplumların yaşadığını bildirdikten sonra bu bölgede bir de kilise bulunduğu bilgisini veren seyyah, kilise ile ilgili kısa ifadesine herhangi bir açıklama getirmez.²⁰⁹ "150 haneli Müslüman köyüdür... Kale gibi bir Çingene, Rum ve Frenk kilisesidir." Örneğin seyyahın bahsettiği kilisenin işleyişi nasıldı, Evliyâ'nın gezintisi sırasında ne durumdaydı, işlek bir şekilde kullanılıyor muydu? Malesef Evliyâ bu soruların cevaplarına dair bir ipucu vermez. Ayrıca bölgede Yahudi nüfusun yoğun olduğunu belirten seyyahın Yahudilere ait herhangi bir mabetten bahsetmez.

²⁰⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 444.

²⁰⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 459.

2.1.3. Filistin

Akka

Anlatımlarında genellikle gezdiği bölgelerde bulunan yapılara dair rakamsal bilgiler veren (kaç hane, kaç han kaç hamam var şeklinde) Evliyâ, Filistin bölgesinde bir liman şehri olan Akka'yı da bu şekilde ele alır. Akka şehrinin mimarisinden bahsederken bu şehirde 700 adet kilise olduğunu bildiren seyyahın kiliselerin sayısına dair verdiği rakamın büyüklüğü dikkat çekicidir. Zira Evliyâ'nın bir başka şehirde, mabetlere dair bu kadar büyük bir rakamdan söz ettiğine rastlanmamıştır. Seyyahın mübalağalı gözüken ifadelerini, Akka'nın içerisinde kiliseleri fazlaca bulunduran bir Şam beldesi olduğu şeklinde yorumlayabiliriz. Kiliselerin bu kadar fazla olmasında, şehrin büyük bir limana sahip olması sonucunda farklı milletlerin (Hristiyanların) ulaşımına daima açık bir konumda bulunması etkili olmuş olabilir. Bu bakımdan kıyı bölgelerinde yer alan Şam beldelerinin, içlerinde bulunan Hristiyan nüfus ve mimari bakımından diğer beldelelere nazaran daha yoğun bir yapı arzettiği söylenebilir.

Evliyâ'nın mübalağalı üslubu ve anlatımları sırasında verdiği rakamların güvenilirliği konusu araştırmacılar tarafından tartışılarak Evliyâ'nın mübalağalı bir üsluba sahip olduğu doğru olmakla beraber, verdiği bilgilerin birçoğunun güvenilirliği konusunda ittifak edilmiştir. Evliyâ'nın Seyahatnâme'deki yer verdiği bazı anlatımlar gibi rakamlar da onun abartılı üslubunun bir sonucu olarak değerlendirilmelidir.²¹⁰ Akka'daki 700 kilise de Evliyâ'nın mübalağalı üslubunun bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

Cebel Aclun

Cebel-i Aclun'da bulunan, Müslüman ve Hristiyanlar'ın birarada yaşadığı Büyük Sebaste köyü, içerisinde yer alan kilise sebebiyle görülmeye değerdir. İhtişamı ile görenleri şaşırtan bu manastırın papazı yoktur. Evliyâ bunun durumu, Halife Me'mun zamanında bu şehirde yaşayanların tümüyle katledilmesine bağlar

²¹⁰ Robert Dankoff, *Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

ancak daha fazla açıklama yapmaz. Ayrıca kilisenin Hz. Yahya'nın şehit edildiği yer olması bakımından taşıdığı önemi de vurgulayan seyyahın kilisenin tarihi önemi ile ilgili bilgiler verirken, onun güzelliği ve gösterişinden bahsetmeyi de ihmal etmediği görülmektedir. "Bu bayır üzerinde büyük bir kilise var ki binasını gören şaşırır, bir sanatlı manastırdır, görülmeye değer bir kilisedir."²¹¹

Şam Eyaleti'ndeki seyahatine devam ederken, Nablus'ta Hz. İsa'nın Yahudi kavmi tarafından alıkonulduğunda hapsedildiği zindanı ziyaret eden Evliyâ, bu zindanın hâlen işlek bir kilise olarak kullanıldığı bilgisini verir; "Hâlâ bu İsa Zindanı mahalli büyük bir kilisedir, 70-80 rahipleri vardır. Tüm kafir ülkelerinden adaklar gelir..."²¹² Seyyahın açıklamalarına göre söz konusu kilisenin, XVII. asırda da canlılığını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca kiliselerin bulunduğu Şam beldelerinin, Hristiyan toplumları birleştiren mekanlar olmaları bakımından aynı zamanda Hristiyan nüfusun yoğun olduğu bölgeler olduğu söylenebilir.

Kudüs

Kudüs'te bulunan Tûr-ı Zeytâ (Zeytin Dağı) ibadetgâhındaki ziyaret yerlerini anlatan ve burada "hâlâ içinde rahipleri bulunan"²¹³ eski bir kilisenin varlığından bahseden seyyah, kilisenin mimarisi, işlekliği veya ziyaretçileri olup olmadığı konusunda bir açıklama yapmaz. Evliyâ, ayrıca Kudüs'te Yunus Nebî Köyü'nü gezereken, içerisinde Hz. İsa ibadet ettiği ve hâlâ ruhbanları ve patrikleri bulunan kiliselerden (Hayhun ve Batus Kiliseleri) bahseder.²¹⁴ Bu topraklarda yer alan kiliseler, bu bölgelerin Müslümanlar için olduğu kadar Hristiyan cemaatler içinde de dini önem arzettiğinin göstergesidir. Zira bu bölgeler (Filistin; Beytüllahm, Kudüs), Hz. İsa'nın doğduğu ve çarmıha gerildiğine inanılan bölgelerdir.

Kudüs'te Yahudi, Ermeni ve Rumlar'a ait yedi kilise bulunduğunu bildiren Evliyâ, bu kiliselerden ve kiliselerin dünyanın farklı yerlerinden gelen

²¹¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 2. c, s. 483.

²¹² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 489.

²¹³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 517.

²¹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 522.

ziyaretçilerinden bahseder. "Bu şehir içinde yedi 7 kilise [mabedi] vardır. İki Yahudilerin, ikisi Ermenilerin, üçü Rumların."²¹⁵ Şam beldelerindeki kiliselerin dünyanın çeşitli yerlerinden aldığı ziyaretçileri ile, farklı etnik kimliğe sahip Hristiyan cemaatler için bir toplayıcı işlevi görmektedir. Evliyâ, Paskalya gününde²¹⁶ -kendi deyimiyile "Kızıl Yumurta bayramı"nda- ziyaret ettiği Rumlar'ın Kumame kilisesinde (Kutsal Kabir Kilisesi²¹⁷) karşılaştığı çok milletli manzarayı tasvir eder. "Hâlâ her sene keferenin Beyzâ-i Ahmer günleri yani Kızıl Yumurta bayramlarında 5-10 bin kâfir toplanır." Zira bu özel gün "Yedi iklimden Rum, Ermeni ve 18 krallıktan Frenkler" in toplandığı bir gündür. Bir sene boyunca kapısı açılmayarak içerisinde ibadet edilen kilisede "Frenk, Rum, Ermeni, Kıptî ve diğer Hristiyan milletlerden 300 kadar kisis (keşiş), patrik, çelipa (papaz), ruhban, papaz, rahip, keşiş ve kisdofa (papaz) vardır, mahpus gibi orada orada dururlar."²¹⁸

XVII. yüzyıl Kudüs'ünde, Kumame Kilisesi ve kilise cemaati hakkında bilgi veren bu pasaj, kilisenin farklı milletleri biraraya getirmede ve Kudüs şehrindeki etnik çeşitliliği yansıtmadaki rolünü gösterir niteliktedir. Kumame Kilisesi'nin Rumları, Ermenileri ve Frenkleri ağırlaması bakımından hem kilisenin hem de Kudüs'ün XVII. yüzyıldaki renkli atmosferini yansıttığı görülmektedir.

Seyyahın diğer Şam bölgelerinde söz konusu ettiği camiye çevrilen ve kullanım dışı/ ziyaretçiden yoksun kilise örnekleri göz önünde bulundurulduğunda, Kudüs-i Şerif'te bulunan Kumame Kilisesi'nin ilk yapısını muhafaza etmenin yanısıra işleklik ve mamurluk açısından diğerlerine göre çok daha özgün bir yapıda bulunduğu görülmektedir. Her sene birçok Hristiyan milleti ağırlayan Kumame Kilise'sinin mamur olmasında, kadim şehir Kudüs'ün Peygamberler diyarı olması ve Müslümanların ilk kiblesi olan Aksa Mescidi'ni barındırması sebebiyle Osmanlı

²¹⁵ Evliya Çelebi, a.g.e. 525.

²¹⁶ Paskalya: Hristiyanların, her yıl İsa Peygamberin dirildiğine inanılan günün yıldönümünde kutladığı bayram. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, 1773.

²¹⁷ Hz. İsa'nın çarmıha gerildiğine inanılan, Kudüs'te bulunan kilise.

²¹⁸ Evliya Çelebi, a.g.e. 525, Robert Dankoff, **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü**, 2. Baskı, çev. Semih Tezcan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2013, s. 153.

Devleti tarafından -diğer bölgeler nazaran daha fazla- ihtimam gösterilen bir bölge olması etkili olmuş olabilir.

Evliyâ'nın kilisedeki din adamlarına dair anlatımlarında, aynı anlama gelen birçok kelimeyi ardarda kullandığı görülmektedir. Seyyah bunu hangi amaçla yapmıştır? Seyyahın kilise papazı anlamına gelen kelimeleri beraber kullanmasının, onun bu alandaki bilgisini kanıtlama yahut okuyucuya sunma niyetinin bir sonucu olduğu düşünülebilir.

"Sözün kısası bu yeryüzünde böyle bir görmeye değer ibretlik bir büyük kilise yoktur"²¹⁹ Evliyâ Çelebi, kilisede her sene gerçekleştirilen Beyza-i Ahmer günleri ve ziyaretçilerin yoğunluğundan bahsettikten sonra kilisenin mimarisinden de -hayranlıkla- bahseder. Seyyaha göre Kumame Kilisesi, nakışlı duvarları, kapı ve pencerelerindeki mermer oymalarıyla Almanya'da ki Beç şehrinde bulunan kadim ve mamur İstifan Manastırı'ndan bile daha süslü ve sanatlı bir kilisedir. İçerisinde halı bulunmayan kilisenin zemini" kuş gözü Hint pürsûs-kârîsî gibi küçük kıymetli taşlı döşemedir."²²⁰ "Bu kilisenin dört tarafı nice yüz kıymet sandalyelerdir ki her biri birer kralın ve birer büyük kafirin yadigarıdır." Evliyâ'nın ifadeleri Kumame Kilisesi'nin sanatlı yapısını göstermenin yanında kilisenin refah düzeyi hakkında da bilgiler verir. Kilisenin eşsiz mücevher kandilleri, altın avizeleri ve altın kaplı kubbesi ile son derece mamur ve zengin bir kilise olduğu görülmektedir. Evliyâ'nın "büyük kâfir yâdigarıdır" ifadesi ile Hristiyan ülkelerini -Avrupa- kastettiği muhtemeldir.

Kumame Kilisesi'ne "yedi iklim krallıklarından ve bütün Hristiyan milletlerinden"²²¹ adakların geldiğini belirten seyyahın aynı zamanda kilisede yer alan suretlerden, "büyüleyici" resimlerden ve heykellerden de hayranlıkla bahsetmesi ilgi çekicidir. Zira resim, suret İslam inancında sıcak bakılmayan bir sanat dalıdır.²²²

²¹⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 526.

²²⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 529.

²²¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 527.

²²² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 528.

Ancak dini bir çevrede yetişmiş olan Evliyâ, kilisede karşılaştığı "büyüleyici" manzara karşısındaki duygularını gizlemeyerek doğallıkla ifade etmiştir.

Evliyâ Çelebi'nin Kumame Kilisesi'nin sanatsal mimarisi hakkındaki övgü dolu sözleri, kilisenin süslü nakışları, göz alıcı avizeleri ve eşsiz mermerciliği hakkında sarfettiği sözler, onun bu "ibretlik" yapı karşısındaki beğenisini ifade eder. Seyyahın, kilise karşısındaki hayranlığını "muhteşem" yahut "heybetli" gibi kelimelerle değil, -sözlükte "ders alınacak nitelikte olan."²²³ manasına gelen "ibretlik" sözü ile ifade ettiği görülmektedir. Bu bağlamda seyyahın, hayranlıkla söz ettiği bu büyük kiliseye -Kumame Kilisesi'ne- ibret nazarıyla baktığını ve bu satırları, kilisenin ihtişamı, zenginliği ve süslerinin İslam alemi tarafından da örnek alınabileceğini yahut bu göz alıcılığın müslüman mabetlerine de uygulanabileceğini düşünerek kaleme aldığını varsaydığımızda, Evliyâ'nın anlatımlarında kullandığı kelimelerin seçiminde bilinçli tercihler yaptığını söyleyebiliriz.

Eski şehir Kudüs'teki gezintisi sırasında Davud Kapısı'nın yanında bulunan Ermeni manastırını da ziyaret eden seyyah, manastırın tasvirini şöyle yapar:

"Bu da ibretlik hoş bir kilisedir ve bir yüksek kubbedir. Dört tarafında yan kubbeleri bulunan bir şirin ve sanatlı yapıdır. Ama orta kubbesi yan kubbelerinden 40 arşın yüksektir. Ve tamamen altınlarla bezenmiştir... dört tarafı ne nefes ve billur camlar ile süslüdür."²²⁴

Kubbesi altınlarla bezeli, içerisinde billur camların yer aldığı süslü kilisenin "hoş" ve "şirin" sözleri ile vasıflandırması seyyahın anlatımındaki samimiyetini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Mamurlukları ile dikkat çeken ve dünyanın birçok bölgesinden adaklar gönderilen bu mabetlerin aynı zamanda maddi destek de aldığı muhtemeldir. Evliyâ'nın anlatımlarından hareketle, XVII. asır Kudüs'ünün, içerisinde bulunan mabetler bakımından son derece zengin ve müreffeh bir şehir örneği teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

²²³ **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 1033.

²²⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 531.

Evliyâ'nın genel itibariyle ibretlik olarak değerlendirdiği kilise yapılarını ve sanatlı mimarilerini özenli bir şekilde anlatarak okuyucuya sunduğu görülmektedir. Ancak bu yapılar her ne kadar süslü ve göz alıcı olsalar da, sonuçta ya ibret alınması gereken ya da Müslüman mabedi olması temenni edilen mekanlardır. Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim zamanında restore edilen bu Ermeni kilisesini, sultanların yaptırdığı camilere benzeten Evliyâ, buranın Müslüman mabedi olması için dua etmekten kendini alamaz.

"Selim Han Ermeniler'e hatt-ı şerif verip o asırda tamir etmek bahanesiyle bütün kâfirlerin yardımıyla bir kilise yapmışlar ki sanki bir selâtin camiidir. Cenâb-ı Bârî Müslüman ibadetgâhı olmasını nasip eyle."²²⁵

Evliyâ'nın gayri müslim mabetleri hakkında söylediği hayranlık belirten ifadelerin, onun Müslüman kimliği gölgesinde oluşturulan ifadeler olduğu görülmektedir. Büyüklüğü, mimarisi, dini ve tarihi arka planı bakımından önem arzeden Kumame Kilisesi gibi bu Ermeni manastırı da Evliyâ Çelebi tarafından özenle ve uzun uzadıya anlatılır. "Baştan başa Uşşak, Safet ve Acem'in ibrişim altınlı halıları ile döşelidir..." Renk renk çeşitli ibrişim halılarıyla döşeli, son derece temiz ve pak olan bu manastır adeta bir kervansaray işlevi görür. Birçok farklı milletten gelerek bu manastırda konaklayan yolcular hangi dine mensup oldukları sorulmaksızın/ önemsenmeksizin, kilise görevlileri tarafından özenle misafir edilir.

"Avlusunun dört tarafında misafirhaneleri var, kervansaray gibi yolcular gelip üç gün konuk olup Keykavus mutfağından nimeti bolca verilir. İster Müslüman ister başka milletlerden olsun herkese o kadar izzet ikram ederler ki yiyecek ve içeceklerden kuş sütü istesen hemen temin edip getirirler..."²²⁶

Evliyâ'nın ifadelerinde anlaşıldığına göre, kilise Hristiyanların yanında Müslümanlar ve diğer milletler –diğer dinlere mensup gruplar- için de bir dinlenme ve ağırılanma mekanıdır. Bu bakımdan bir Hristiyan mabedi olan bu Ermeni manastırının, şehrin çok dinli ve etnikli yapısını yansıtan mabetlerden olduğu söylenebilir. Evliyâ, kilisedeki cemaatlerin çeşitliliğine dair verdiği bilgilerden sonra,

²²⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 532.

²²⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 532.

bu Ermeni manastırının göz alıcı sanatlarıyla dikkat çeken Kumame Kilisesi'nden bile daha süslü olduğunu belirtir.

"Kumame'den fazla o kadar süslemişlerdir ki Anadolu, Arap, Acem, Hint ve Sind'den bütün Ermeni zenginleri mücevher kandiller, mücevher haçlar, alemeler ve değerli buhurdanlarda gece güdüz ud, amber, aselbend, sandal, sümbül-i hitayi, günlük kafur yakarlar ki insanın beyni kokulanır."²²⁷

Bu açıklamalar manastırın çok renkli ve milletli yapısını ile birlikte süslü ve sanatlı ortamını da vurgulayan ifadelerdir. Ayrıca kilisede yer alan halıların birbirinden farklı kültürlere ait olması, bu kilisenin etnik çeşitliliğin yanında sanatsal çeşitliliği de bünyesinde barındırdığını gösterir. Bu bakımdan Evliyâ'nın söz konusu ettiği bu manastır, birçok bakımdan dönemin çokkültürlü yapısını okuyucuya aksettiren bir -Hristiyan mabedi- yapı olarak değerlendirilebilir. Gezintisi sırasında manastır detaylarıyla gözlemleyerek bu gözlemlerini okuyucu ile paylaşan Evliyâ ve bu mabedin Müslümanlara ait olması için ettiği dua ile manastırdan ayrılır. "Allah Müslüman mihrabı etmeyi nasip ede, amin."²²⁸

Bu Ermeni manastırının hemen yanında -Davud Nebî kapısının yanında- bir manastır daha ("Ermeni avratlar manastır") olduğu bilgisini veren seyyah burada bulunan rahibelerden şöyle bahseder:

"Bu da görmeye değer yapıdır ki o kadar güneş parçası meralî ve sürmeli ceylân gözlü ve şirin sözlü güzel kızları var ki her biri Meryem ve Züleyha suretinde nişan verir."

Manastırda yaşayan, "her biri birer diyardan gelmiş" ay yüzlü rahibelerinin güzelliklerine vurgu yapan Evliyâ, onları ömürlerini bu mabette tüketen "yaşlanmış bakireler" olduğunu söyler. Müslüman bir zihniyetin tezahürleri olan bu ifadeler Evliyâ'nın olayları hangi açıdan bakarak yorumladığının göstergesidir. Son olarak

²²⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 532.

²²⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 532.

Kudüs şehrinde bu manastır gibi birçok "ibretlik" mekanın bulunduğu bilgisini veren Evliyâ, onlar hakkında yazamadığını belirtir.²²⁹

Beytüllahm

Seyyah Beytüllahm şehrinde ziyaret ettiği, içerisinde Hz. İsa'nın doğduğuna inanılan Beytüllahm Kilisesini (Kutsal Kabir Kilisesi) de seyyahın ibretlik olarak değerlendirdiği kiliselerdendir.²³⁰ Beytüllahm Kilisesi'ni mimarisi, kubbeleri, kemerleri ve "ibretlik" sütunları ile anlatan Evliyâ Çelebi, tıpkı Kudüs'teki Ermeni manastırında olduğu gibi bu kilisenin de Osmanlı sultanı tarafından tamir edildiği bilgisini verir. Osmanlı'nın hakimi olduğu Filistin topraklarında bulunan Müslüman, gayri müslim -ayrımı yapmaksızın- mabetlerin restorasyonlarına önem vermesi, bu beldelere gösterdiği özel hassasiyetin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Zira her üç din için kutsal kabul edilen beldelerin hakimi olmak aynı zamanda bu bölgelerin sorumluluğunu taşımaya da beraberinde getirmiştir.

"Kubbeleri ve kemerleri baştan başa sırça mina (cam, billur, kristal) ile nakışlı harpüşte (balıksırtı şeklinde olan) tavadır, tamamı hoş kokulu servi ağaçlarıdır. Zamanla biraz harap olmaya olmaya yüz tuttuğundan Sultan IV. Mehmed Han'dan tamir ve bakımı için ferman gelip bütün kafirlerin yarımıyla öyle mamur ettiler ki sanki İrem köşkü olup bütün kurşunlarını da yenilediler."²³¹

Kristal kubbeleri, nakışlı tavanları ve güzel kokulu ağaçları ile adeta bir İrem köşkü (cennet bahçesi) dır Beytüllahm Kilisesi. Seyyahın Hristiyanlar'ın uğrak yeri olan bir kiliseyi cennet bahçelerinden bir bahçeye benzetmesi ve bu güzel mabedin Osmanlı tarafından onarıldığı bilgisini vermesi, seyyah tarafından dile getirilen bilinçli ifadeler gibidir. Bir yandan gayri müslim mabetlerinin sanatlı mimarisini anlatırken bir yandan da kilisenin mamurluğunda Osmanlı etkisine dikkat çeken seyyah Osmanlı'nın da çorbada tuzu olduğunu belirtir adeta. Seyyahın bu anlatımları, onun karakterine yerleşmiş Osmanlı kimliğinin yansımaları olarak

²²⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 533.

²³⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 534, 535.

²³¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 535.

görülebılır. Evliyâ'nın aynı zamanda bu tutumuyla, gayri müslim mabedini tamir etme girişiminde bulunması ile Osmanlı Devleti ve yöneticilerinin hoşgörülü devlet politikasını vurgulamak istediği de söylenebilir. Zira Osmanlı Devleti, bünyesinde çeşitli din, dil, etnik ve kültüre sahip toplumların birarada yaşadığı bir İslam devleti modelidir.

Beytullahm Kilisesi de Kudüs'teki kiliseler gibi zengin süsleri ve mücevherleri ile dikkat çeker. Kilisede bulunan Hz. İsa makamının altın mücevherlerle bezenmiş olduğunu bildiren seyyah Hz. İsa'nın beşiğinin olduğu yerdeki gösterişli kandillerden de bahseder. "Bu mahalde de 12 kandil var, her biri birer kralın yadigarıdır ki birer Mısır hazinesi değer."²³² Kilise içerisinde Hz. Peygamberin ibadet ettiğine inanılan bir çukurluktan bahseden Evliyâ, esasen Müslümanlar için önem taşıması gereken bu mekana Hristiyanlar tarafından verilen değer ve gösterilen hassasiyet karşısındaki şaşkınlığını saklayamaz.

"Ağzına kadar gül suyu ile doludur. Bütün ziyaretçiler yüzlerine sürüp yüzleri nurlanır. Kafirler de 'Muhammed-i Arabi'nin secdegahıdır' diye mübarek başlarının geldiği çukurun dört tarafını öyle süslemişler ki murassa (değerli taşlarla bezenmiş) gerdanlıktır."²³³

Evliyâ'nın kilise Hristiyanları'nın Müslümanlar'ın peygamberinin makamına karşı gösterdikleri hürmet ve saygı karşısında adeta bir öz eleştiri yapmaktadır.

"Ama bu ne halettir? Bizim evkaflarımızda bir mücevher taş değil bir değersiz taş koysan yerler, elbette kaybederler. Ama bu ruhbanlar bu kadar bin yıldan beri saklarlar. Acayip inanç ve garip doğruluktur."²³⁴

Öncelikle etrafı sanki elmas bir gerdanlık misali taşlarla süslenmiş çukur karşısındaki hayranlığını ifade eden seyyahın, özellikle kilisenin yıllar öncesine ait bu mekanı nasıl muhafaza ettiği karşısındaki şaşkınlığını ifade ettiği görülmektedir. Ayrıca Evliyâ'nın bu tabirleri ile dönemin vakıflarına karşı bir tenkitte bulunduğu da görülmektedir. Zira vakıflar, elleri altında bulunan değerli eşyaları değil

²³² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 537.

²³³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 538.

²³⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 538.

değersizlerine bile ile sahip olmaktan acizdirler. Vakıfların Osmanlı idaresi altında olduğu, Evliyâ'nın da Osmanlı'yı temsil eden bir aydın olduğu düşünüldüğünde, yapılan özeleştirisi daha da netleşmektedir. Beytullahm Kilisesi'nin içerisinde yer alan makamları gezdikten sonra dışarı çıkan Evliyâ, kilisenin dışında bulunan Rum ve Frenk rahiplerine ait odalardan bahseder. Bu bakımdan Beytullahm Kilisesi'nin de diğer mabetler gibi farklı etnik ve kültüre sahip gruplara ev sahipliği yapan, kiliselerden olduğu görülmektedir.²³⁵

Değerlendirme

Evliyâ Çelebi'nin Şam beldelerinde bahsettiği kiliselerin neredeyse hepsi, bulunduğu bölge dışından ziyaretçi yahut adak alır. Seyyahın açıklamalarından hareketle, Şam bölgesinde bulunan, kilise ve manastırların farklı milletlerden ziyaretçileri ağırlayan ve daimi bir hareketlilik içerisinde olan mabetler olduğu görülmektedir. Seyyah her ne kadar Frengistan ile hangi milletleri kastettiğini söylemese de, söz konusu toplulukların Avrupa topraklarından geldiği anlaşılmaktadır.²³⁶

Evliyâ'nın Şam beldelerinde bulunan gayri müslim mabetlerini ziyareti sırasında verdiği bilgiler, bu beldelerde Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan müslüman olmayan tebaayı ve bu tebanın ihtiva ettiği çeşitliliğini göstermesi bakımından dikkate değerdir. Şam topraklarında yaşayan Müslüman ve Hristiyan toplumlara ait ibadet mekanlarından bahsederken, yine bu topraklarda yaşadıkları bilgisini verdiği Yahudi cemaatlere ait herhangi bir dini yapıdan (mabet, ibadethane vs.) bahsetmeyen seyyahın bu tutumunda, XVII. asır Şam'ında mevcut bir Yahudi mabedinin bulunmadığı, az da olsa bulunduğu ancak seyyahın dikkatini çekmediği yahut bulunsa da seyyahın bu mabetlere yer verme ihtiyacı hissetmediği gibi ihtimallerin etkili olduğu düşünülebilir.

²³⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 539.

²³⁶ Frenk: 1- Anglosakson, Cermen veya Latin ırklarının birinden olan kimse. 2- Osmanlılar'ın Avrupalılara, özellikle Fransızlara verdikleri ad. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 802.

2.2. Müslüman Mabetleri: Camiler, Mescitler

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de Şam topraklarında ele aldığı müslüman mabetlerini (cami/mescit) fiziki ve mimari bakımdan ayrıntılı ve özenli bir şekilde ve anlattığı görülmektedir. Bu topraklarda yer alan camilerin her biri, birbirinden eşsiz güzellikte mimari eserlerdir. Bölümde Evliyâ Çelebi tarafından gerek mimari gerekse tarihi arka planı bakımından önem arzeden ve seyyah tarafından ayrıntılı olarak anlatılan cami ve mescitler, Evliyâ'nın kullandığı üslup da göz önüne alınarak incelenecek ve bu inceleme sırasında söz konusu mabetlerin içerisinde ihtiva ettiği çeşitli milli ve kültürel öğeler dikkate alınarak Şam beledelerinin çok kültürlü toplum yapısına yaptığı katkı bakımından değerlendirilip yorumlanacaktır.

2.2.1. Suriye

Ceble

Mahallelerinde yaşayan Türkmen nüfusun yoğunluğu ile dikkat çeken Betis Kalesi, içerisinde kiliseden çevrilme bir camisi bulundurması ile Şam beldelerinde yer alan kilise-camii dönüşümünün ilk örneğini teşkil eder.²³⁷

Şam

Evliyâ Çelebi'nin Şam topraklarında yer alan Sasaa Kalesi'nde bulunduğunu bildirdiği cami, Şam bölgesinde görülen diğer Müslüman mabetleri gibi süslü ve sanatlı olmasının yanında nurlu ve aydınlık bir camidir. Seyyahın söz ettiği caminin nurlu ve aydınlık olduğunu vurgulaması onun, bilinç altında yaptığı bir mukayesenin sonucu olarak değerlendirilebilir.

"Burada sanatlı, mükellef ve süslü aydınlık bir cami var ki anlatılmaz... Çeşit çeşit nefes ve billur camlar, sanatlı avizeler ve değerli halılarla döşenip süslenmiş nurlu bir camidir."²³⁸

²³⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 426.

²³⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 568.

Ayrıca Evliyâ'nın cami hakkındaki ifadelerinden hareketle, bu caminin birçok yerden ziyaretçi alması bakımından Müslüman toplumların bir arada olduğu hareketli bir yapıda olduğu görülmektedir.

"Avlusunda bir Şafii havuzu var, tatlı su ile doludur. Bu avlunun dışında geniş bir avlu daha var, misafirler çok geldiğinde hayvanlarını bağlamak için yerde nice yüz demir halkalar vardır."²³⁹

Evliyâ Çelebi, ilk olarak Hz. Nuh'un oğlu Sam tarafından yapıldığını belirttiği ve Şam'ın kadim camilerinden olan Ümeyye Camii'ni anlatır. İlk olarak bu eşsiz caminin kuruluşu, tarih boyunca kimlerin elinde olduğu ve restorasyonu ile ilgili bilgiler veren seyyah daha sonra caminin iç ve dış mimarisinden bahseder.²⁴⁰ Seyyah son derece geniş ve büyük bir yapısı olan caminin içerisinde yer alan çok çeşitli ve değerli mermer sütunlardan bahseder. Bu devasa sütunlar "öyle parlak ve cilalıdır ki" adeta bir ayna işlevi görür. Mihrabı üzerinde yer alan mavi renkli mücevherlerden oluşan kubbesi, sanatlı piriç kapıları ve "büyüleyici" pencereleri, nakışlı tavanı ve göz kamaştırıcı, kıymetli avize ve kandilleri ile Ümeyye Camii adeta bir saray görünümündedir. Seyyah caminin büyüleyici mimarisini farklı mekânlarda yer alan süslü yapılarla benzetme ve karşılaştırmalar yaparak okuyucuya sunmaya çalışır.

"Hanefî mihrabının büyüleyici sanatı sanki Kudüs-i şerifte Sahratullah'ta ola. Bu mihrabın iki tarafında küçük sütunlar var ki yeryüzünde benzerleri yoktur. Yemen'de Saba şehrinde Belkıs'ın tahtından alınmadır, derler. Gerçekten de ilahi sanattır."²⁴¹

Evliyâ Çelebi'nin anlatımlarında anlaşılacağı üzere Şam şehrinde bulunan Ümeyye Camii'nin Kudüs'ten sonra karşılaşılan en süslü ve zengin mimariye sahip mabet olduğu görülmektedir. Ayrıca Şam şehrinin de mimarileri bakımından zengin ve mamur bir şehir olduğu anlaşılmaktadır.²⁴²

²³⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 568.

²⁴⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 577.

²⁴¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 578.

²⁴² Kudüs şehrinde bulunan Aksa Camii anlatımına Filistin başlığı altında yer verilecektir.

Ümeyye Camii'nin bir diğer özelliği ise minarelerinden birine Hz. İsa'nın ineceğine inanılmasıdır. Hz. İsa'nın, Ak Minaresi yahut Hz. İsa minaresi olarak adlandırılan bu minareye ineceği bilgisinin Şanlı hadis âlimleri tarafından onaylandığını da belirten seyyahın bu şekilde kendi anlatımını güçlendirmeye ve güvenilir kılmaya çalıştığı söylenebilir. Evliyâ Çelebi cami hakkındaki anlatımları sırasında Dört mezhep [Hanefî, Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî] imamlı Şam şehrinde bulunan Ümeyye Camii'nde, bir de Şâfiî havuzu bulunduğundan bahseder. Seyyahın verdiği bu ayrıntı bu şehrin dini hoşgörüsünün mimariye de yansıdığı göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²⁴³

"Bu cami içinde Cuma gününde 40 yerde Halveti, Celveti, Ruşeni Gülişeni, Sadi, Kadiri, Bedevi, Rai, Rufai, Dessaki ve Edhemi gibi tarikatların şeyhleri cavk cavk şevkle heyecanla tevhid ve zikir çekerler ki duyanlar mest olurlar."²⁴⁴

Ümeyye Camii içerisinde yer alan Şâfiî havuzunun bulunması ve caminin çeşit çeşit tarikatlara ev sahipliği yapması, Şam şehrinde görülen hoşgörünün fiili hayata aktarılmış halidir adeta. Demek ki bu dönemde her camide dört mezhep imamı bulunmuyordu. Ayrıca Şâfiî havuzunun bulunması da bir ayrıcalık ifade ediyordu ki seyyah anlatımlarında ayrıca ifade etme ihtiyacı duymuştur. Şam'da bulunan tarikatlarda görülen çeşitliliğe paralel olarak aynı çeşitlilik tekkelerde de görülmektedir. Sonuç olarak bir birinden farklı tarikata ve tekkeye mensup grupları içerisinde barındırması ile özgün bir İslam şehridir Şam. Şam'da karşımıza çıkan dini çeşitlilik ve hoşgörü, her ne kadar farklı dinlere ait bir örnek teşkil etmese de İslam dini içerisinde görülen yahut uygulanan bir hoşgörü tutumu olarak yorumlanabilir.

²⁴³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 579.

²⁴⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 581- 582.

2.2.2 Lübnan

Sur

Hristiyan'dan Müslüman mabedine dönüştürülen bir diğer mabet Lübnan bölgesinde yer alan Sur şehrindeki camidir. Evliyâ, 'Lübnan' topraklarındaki seyahatine devam ettiği sırada, Sur Kalesi'nde bulunan mahalle, mescit, han ve hamamları bildirirken bahsettiği caminin, bu kalede yer alan tek cami olup kiliseden çevrilme olduğu bilgisini verir.²⁴⁵ Evliyân'nın Şam beldelerindeki seyahatleri sırasında karşılaştığı kiliselerden camilere dönüştürülen örnekleri okuyuyla paylaşmadaki amacının, Şam beldelerinde hâkim İslam anlayışına dikkat çekmek olduğu düşünülebilir.

Trablusşam

Trablusşam bölgesinin mimari yapılarından (cami, mescit, tekke, han, hamam, bedesten...) bahsederken, bu bölgede yer alan birçok cami, kısa kısa da olsa, seyyah tarafından zikredilir. Evliyâ bu bölgede bulunan Sultan İsa Camii'nin güzelliğini anlatmak için kelimelerin yetersiz kaldığını söyler. "Bukalemun nakışlı, büyüleyici sanatlı, nur dolu bir camidir... Mihrap ve minberlerinin övgüsüne dil kısa kalır."²⁴⁶

Beyrut

Beyrut'ta ziyaret ettiği Ulu Cami'yi içerdiği maneviyat bakımından, Şam'daki Emevi Camii'nden Mısır'daki Ezher Camii'nden daha üstün tutan seyyah, bu caminin de kiliseden çevrilme olduğu bilgisini verir. Seyyahın önceden kilise olan camileri bildirmesindeki amacın Şam topraklarındaki İslam -'Osmanlı'- hakimiyetini vurgulamak olduğu düşünülebilir.

²⁴⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 461.

²⁴⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 437.

"Bunda olan kalabalık cemaat, talebe ve ruhaniyet Şam'da, Ümeyye Camii'nde Mısır'da Ezher Camii'nde yoktur. 50 yerde ders görülür ağzına kadar derviş doludur."²⁴⁷

Seyyahın yine aynı bölgede bahsettiği bir diğer cami de süslü ve sanatlı mimarisi ile dikkat çeken Seyfoğlu Assaf Paşa Camii'dir. "Cami içinde 4 adet somaki sütun üzerinde bir mavi kubbe var ki sanki gök kubbedir." diyen seyyah, bu caminin "cennet gibi" bir cami olduğunu ve eşi benzeri olmadığını belirtir.²⁴⁸ Evliyâ'nın camilerin mimarileri ile ilgili ifadelerinde -kiliselerle ilgili anlatımlarından farklı olarak- hayranlığın yanında bir iftihar hissi de seziliyor gibidir. Zira Şam bölgesinde içerisinde yer alan "cennet gibi, nurlu, aydınlık..." camilerin içerisinde yer aldığı beldeler aynı zamanda –Osmanlı hâkimiyetinde olan- İslam beldeleridir.

Sayda

"Hazret-i Ömer Camii, kendilerinin imam olduğu nur dolu bir camidir ki dua kabul olunan mahaldir, sanki Mısır'da Camii Ezher'dir."²⁴⁹ Evliyâ Çelebi her ne kadar Sayda'da ziyaret ettiği Hz. Ömer Camii hakkında ayrıntılı tasvirler yapmasa da bu cami, içerisinde huzur ve maneviyat barındıran nur dolu bir camidir. Hz. Ömer Camii'nin dışında başka camilerin de bulunduğu bilgisini veren Evliyâ, Sayda'nın Müslüman kimliği ile buluşturur okuyucuyu. Aynı zamanda Dürzîlerin ve diğer milletlerden insanların da yaşadığı bu liman şehri de, Şam beldelerinin çok milletli ve çok dinli yapısını yansıtan şehirlerdendir.

²⁴⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 448.

²⁴⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 448.

²⁴⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 449.

2.2. 3. Filistin

Nablus

Seyyah, Şam'ın Filistin bölgesinde bulunan Nablus şehrinin en kalabalık cemaatine sahip olan ve çarşı içerisinde bulunan Ulu Cami'den bahsederken, bu caminin de daha önce kilise olduğu ve Selahaddin Eyyubi'nin fethinden sonra camiye çevrildiği bilgisini verir. Bunun hemen akabinde yer verdiği Cami'ün-nasr da aynı şekilde kiliseden çevrilme bir camidir. Her iki yapı da mimari bakımdan "büyüleyici" ve "eşsiz" özelliklere sahiptir.²⁵⁰ Bu bilgiler ışığında Evliyâ Çelebi'nin bu bölgeyi gezdiği dönemde bölge halkının çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu anlaşılabilir.

Kudüs

Mescid-i Aksâ

Kudüs'te içerisinde yer alan Hristiyanlar ve Müslümanlar tarafından kutsal sayılan mabetler sebebi ile çok renkli çok milletli bir şehir örneğidir. Kudüs'teki Hz. İsa'nın doğduğu ve çarmıha gerildiğine inanılan kiliselerde görülen çeşitli milletler gibi, Müslümanlar'ın ilk kiblesi Aksa Camii'ni ve Hz. Muhammed (s.a.v)'in miraca yükseldiği bölgeyi kapsayan Kubbetü's-sahra mescitlerinin bulunduğu alan –Mescid-i Aksa bölgesi- da birbirinden farklı milletleri ağırlaması ile, şehrin çeşitli yapısını içerisinde toplayan mabet olması bakımından- kiliselerle aynı niteliktedir. Bu bağlamda Kudüs'te bulunan mabetlerin şehrin çok dinli çok dilli çok kültürlü yapısını en çok yansıtan mekanlar olduğu söylenebilir.

Seyyah Kudüs şehrinde bulunan, ilk olarak Hz. Davud tarafından yapımına başlanan ve daha sonra Hz. Süleyman tarafından tamamlanan ve Müslümanların ilk kiblesi olan Mescid-i Aksâ'nın yapılış serüvenini, tarihi olaylar ve âyet-i kerîmeler ışığında anlatır. Caminin mimari özelliklerini; sütunlarını, kemerlerini, mihrabını, minberini, pencerelerini ve Hint nakışlı vaiz kürsüsünü hayranlıkla okuyucuya anlatan seyyah ayrıca, caminin Rum, Arap ve Acem yadigârı halılarından ve bu

²⁵⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 487.

halıların büyüleyici güzelliğinden bahseder. Evliyâ'nın anlatımlarında, Emevi dönemi yapısı olan Aksâ Camii'nin -aynı zamanda- farklı kültürlerle ait motifleri de bünyesinde barındırdığı görülmektedir.

"Bu cami içinde büyüleyici ibrişim halılar vardır. Her biri Rum, Acem ve Arap yadigârları ki başka camilerde benzeri yoktur. Bu cami içinde nice bin kıymetli sanatlı avizelerden başka yedi bin küçük kandil vardır. Her gece bin kadar büyük kandil yanıp diğerleri mübarek gecelerde yanar, cami içi nur iken nur üstüne nur olur."²⁵¹

Rum Arap ve Acem esintilerinin görüldüğü bu büyük cami, Mescid-i Aksâ, aynı zamanda -Şam beldelerindeki camilerde sıklıkla rastladığımız gibi- her mezhebe mensup cemaatin arkalarında namaz kılacağı dört mezhep imamı olan bir camidir.²⁵² Caminin içerisindeki nurani havayı anlatan seyyan adeta kendini cennette hisseder. Daha sonra "cennet gibi bir kasır" olarak nitelediği, Emevi halifesi Abdülmelik bin Mervân tarafından yapılan, Sahratullah Mescidi'ne (Kubbetu's-sahra) geçen Evliyâ bu mescit karşısındaki hislerini şöyle ifade eder:

"Bu hakir 38 sene 17 padişahlık yer gezdim, seyrettiğim binalarda böyle yedi cennet benzerini görmedim. İçine insan girince dehşete kapılıp hayran olarak o an on parmağını ağzına götürür. Bir beyaz mermer döşeli sahranın ortasında bir Havernak köşkü gibi nur dolu bir camidir."²⁵³

Seyyahın Sahratullah Mescidi hakkındaki hayranlık dolu bu ifadeleri, bu mescidin, içerisinde Hz. Peygamberin (s.a.v) miraca yükseldiği kayaya ev sahipliği yapması sebebiyle Müslümanlar nezdinde önem taşımasından kaynaklanmaktadır. Sahratullah Mescidi'nden sonra, sahratullah [Hz. Muhammed (s.a.v)in üzerinden Miraç'a yükseldiği kaya] ve sahratullah mağarası hakkında da ayetler ışığında bilgiler veren Evliyâ mescidin kubbesinde gördüğü eşsiz sanatı şöyle ifade eder; "...

²⁵¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 500.

²⁵² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 500.

²⁵³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 502

bir sürahi kubbedir ki sanki felekler tacıdır. Hz. Âdem'in yeryüzüne inmesinden beri benzeri yapılmamıştır ve yeryüzünü gezen seyyahlar görmemiştir."²⁵⁴

Seyyahın her bakımından Mescid-i Aksâ bölgesinde gördükleri karşısında hayranlığını belirttiği görülmektedir. Evliyâ'nın bu yorumları, Mescid-i Aksâ'nın Müslümanlar için ifade ettiği derin mananın dile dökülmesi olarak yorumlanabilir. Cami ve mescidin de bu derece süslü, nakışlı ve olması yine Osmanlı tarafından bu bölgelere gösterilen ihtimamın bir göstergesi değerlendirilebilir. Zira Osmanlı'nın Şam bölgesinde bulunan kutsal hâkimi olması onu aynı zamanda İslam ümmetinin de hâkimi kılmaktaydı. Evliyâ'nın Aksâ Camii avlusuna çıkmadan önce yer verdiği son ifade, Osmanlı Devleti'ne yaptığı vurgu bakımından önem arz etmektedir.

"Bu mescit içinde olan halı bir ibadetgâhta ve bir melik sarayında yoktur. Hâlâ yeryüzünde Osmanoğlu'ndan muhteşem ve muazzam yeryüzü padişahı yokken böyle bir cennet gibi türlü nakışlarla süslenmiş, Bihzad nakışı ile Çin gelin evi nakışı olduğu bütün melikler arasında meşhur olmuştur. Bu dünyada gönülleri fetheden ve eşi benzeri olmayan büyük bir hayrat beytullaha ancak Al-i Osman padişahı maliktir."²⁵⁵

Burada XVII. yüzyılda duraklama dönemine girmiş olmasına rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nun -Şam beldelerinde- hala devam eden ihtişamı, Evliyâ tarafından övgü dolu sözlerle vurgulanmaktadır.²⁵⁶ Seyyahın gezdiği yerlere bakışı ve yorumlayışında dönemin siyasi şartlarının ve seyyahın bir manada Osmanlı zihniyetinin temsilcisi olduğunun izleri görülmektedir.²⁵⁷

Evliyâ Çelebi'nin Mescid-i Aksâ'nın avlusunu anlatırken verdiği bilgiler bu bölgenin çok milletli yapısını bizlere göstermesi bakımından dikkate değerdir. İlk olarak avlunun kuzeyinde bulunan Meryem Kapısı'nda Hintli grupların kaldığını

²⁵⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 507.

²⁵⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 508.

²⁵⁶ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumu**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009.

²⁵⁷ Robert Dankoff, **Seyyâhî Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008.

belirten Evliyâ diğerkapılardan da söz ettikten sonra avludaki sütunlar üzerinde bulunan kubbe ve kemerlerden bahseder:

"Bütün kemerlerde her gece kandiller yanıp aydınlık gün gibi olup bu sofalarda konuk olan Hintli, Bindli, Belhli, Acem, Kürt, Tatar, Moğol ve Anadolu fukaraları çıraya muhtaç olmayıp okuyup zikredip hayır sahibine hayır dua ederler."²⁵⁸

Evliyâ'nın ifadelerinden hareketle, Mescid-i Aksa'nın XVII. yüzyılda birbirinden farklı milletlerin ziyaretgâhı olduğu görülmektedir. Mescidin İslam tarihi açısından önemi dikkate alındığında, burayı ziyarete gelenlen farklı etnik kimliklere mensup toplumların Müslüman oldukları ihtimali yüksektir. Bu bağlamda Mescid-i Aksa'nın, Müslümanlara yönelik dini işlevi yanında içerisinde birçok çeşitliliği (farklı etniğe ve kültüre sahip toplulukları) barındırması ve farklı grupları biraya getirmesi bakımından sosyal bir işlev gördüğü de söylenebilir. Mescid-i Aksa, önemli bir Müslüman mabedi olması yanında Kudüs'ün çok kültürlü unsurlarını da içerisinde barındıran bir maber niteliğindedir.

Mescid-i Aksa'nın yakınından ve Kumame Kilisesi'nin hemen bitişiğinde bulunan, içerisinde Rufâî dervişlerin kaldığı Hz. Ömer Mescid'ine geçen Evliyâ, bu mescid ile kilisenin birbirine ne kadar yakın olduğunu şu sözlerle ifade eder:

"Bu mescitte beş vakit namaz kılınırken Kumame içinde keferelerin de İncil okudukları ve erganun çaldıkları duyulur. Fetih sırasında Hazret-i Ömer Kumame'de böyle mescit yapmıştır ki kâfirlere gönül yarası olmuştur."²⁵⁹

Öncelikle Evliyâ'nın Hz. Ömer Mescidi'nde Rufâî dervişlerinin kaldığını ifade etmesi, dönemin Müslümanları içerisinde görülen bir çeşitlilik olarak yorumlanabilir. Bu bakımdan Kudüs'ün üç büyük dine ait Hristiyan, Yahudi ve Müslüman cemaatlerle birarada tutmanın yanında, aynı zamanda İslam tasavvuf geleneğinin de yaşatıldığı bir bölge olduğu görülmektedir. Evliyâ'nın birisi Müslüman diğerk Hristiyan mabedi olan bu iki dini yapının birbirine yakınlığını ifade

²⁵⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 511.

²⁵⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 531.

ederken, kilisenin bitişğinde yer alan Hz. Ömer Mescidi'nin kafirlerin gönül yarası olduğu yargısına nereden varmıştır? Evliyâ'nın bu yargısına herhangi bir açıklama getirmediği görölmektedir.

Evliyâ'nın anlatımlarında görölen tekke ve tasavvuf cemaatlerinin genel olarak şam beldelerinde yaygın olmasının, Osmanlı'da –kuruluşundan beri- görölen Tasavvuf anlayışının bir sonucu olduğu söylenebilir. Tasavvufi tarikatler ve cemaatler de (Halvetilik, Rufailik, Celvetilik...) İslam'ın kendi geleneği içerisinde yer alan çeşitli cemaatleri göstermesi bakımından, şam topraklarındaki Osmanlı toplum mozaığının bir parçası sayılabilir.

Evliyâ'nın eski Kudüs şehrindeki gezintisinin neredeyse tamamını dini mabetler oluşturmaktadır. Farklı dinlere ait toplumların ve mabetlerin Kudüs'te bir arada ve içiçe bulunması, onu diğer şam beldelerinden ayırmaktadır. Ve bu bölge, en fazla dini çeşitliliği içerisinde barındıran bölge olması ile öne çıkmaktadır. Evliyâ Çelebi'nin Kudüs beldesindeki gezintisi sırasında gerek Mescid-i Aksa'da gerekse Hristiyanlara ait büyük kiliselerde rastladığı farklı dile ve etniğe mensup gruplar, bu bölgelerde sıkça görölen çokkültürlü yaşamın/çokkültürlülüğün yansımalarındandır. Evliyâ her ne kadar Kudüs bölgesinde Yahudilere ait olan herhangi bir mabetten bahsetmese de, Kudüs Hristiyan, Yahudi ve Müslüman mahalleleri ile her türlü çeşitliliği içerisinde barındıran bir şehirdir.²⁶⁰

Evliyâ'nın anlatımlarında ifade ettiği çok dinli, dilli ve milletli yapı, genel manada tüm şam beldelerinde görölmesine rağmen, Kudüs'teki kadar canlı ve içiçe bir yaşam örneği sunmaz. Kudüs bu bakımından diğer bölgelerden farklılık arzeder. Evliyâ'nın verdiği bilgiler ve açıklamalar ışığında, Kudüs memleketinin şam beldeleri içerisinde en çok çeşitliliği bünyesinde barındıran belde olduğu görölmektedir.

²⁶⁰ Dror Ze'evi, **Kudüs 17. yüzyılda Bir Osmanlı Sancağında Toplum Ve Ekonomi**, çev. Serpil Çağlayan, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.

El- Halil

Hazret-i İbrahim Halilullah Nurlu Camii

Evliyâ Çelebi, El-Halil'de bulunan Hz. İbrahim Camii haremi ve avlusu hakkında kısa bilgiler verdikten sonra; caminin kapıları, sütunları, kubbeleri ve mihrabını anlatır. Harem-i İbrahimi olarak da adlandırılan bu cami, Hz. İbrahim, Hz. İshak, Hz. Yakup, Hz. Yusuf gibi peygamber kabirlerini içerisinde bulundurması bakımından Müslümanlar nezdinde son derecede önem arzeder. Evliyâ'nın Şam beledelerinden söz konusu ettiği diğer camiler gibi Halilullah camii de "nurlu" bir mabet olma özelliği taşır.

"Bu avludan nurlu cami içine üç kapıdan girilir. Sağ tarafta Yusuf Kapısı, ortada İbrahim Kapısı ve solda Sare Kapısı. Ortadaki yüksek kubbe 4 adet yapma sütunlar üzerinde göklere baş çekmiş bir mavi kubbedir. Bu kubbenin dört tarafı toloz kemer kubbelerdir. Camiin çevresi baştan başa üç adam boyu yükseklikte safi somaki, yeşim ve yerekanî dalgalı parlak taşlarla kaplıdır."²⁶¹

Evliyâ Çelebi'nin Şam beldelerinde gezdiği ve gördüğü mabetlerin tasviri sırasında kullandığı üslup ve kelimelerin, mabedin çeşidine göre değiştiği görülmektedir. Seyyahın gayri müslim toplumlara ait mabetleri tasvirinde kullandığı üslupla Müslüman mabetlerini anlatırken kullandığı üslup farklılık arzeder. Evliyâ'nın anlatımında görülen bu fark, Robert Dankoff tarafından da irdelenmiştir.²⁶² Örneğin seyyahın Kudüs ve Beytüllahim'de bulunan gösterişli Hristiyan mabetlerini nitelemek için kullandığı "ibretlik" kilise tabiri, Müslümanların önemli mabetlerinden olan Hz. İbrahim Camii'nde "nurlu" cami şeklinde karşımıza çıkar. Seyyahın ibret nazarıyla gözlemlediği çok süslü ve parıltılı kiliselerin yanında, Hz. İbrahim camii de süslü ama bir o kadar da sade ve aydınlık bir yapıdadır. Başından sonuna mücevher kandillerle donatılmış manastırların yanında bu cami,

²⁶¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 542.

²⁶² Robert Dankoff, **Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 71.

taşlarla süslenmiş minberi, tezhip ve hat sanatlarıyla kaplanmış duvarlarıyla, Evliyâ nazarında sade ve huzurlu bir görünüm arzeder.²⁶³ Evliyâ caminin içerisindeki bulunan ziyaret yerlerinden olan Hz. İbrahim Türbesi hakkındaki anlatımında, türbenin iç mimarisi ve süslemelerine dair bilgiler verir:

"Bu türbenin içi sırmalı halılarla döşelidir. Kubbe içinde baştan başa lal²⁶⁴, yakut, zümrüt ve elmas ile süslü kandiller var ki her biri birer Rum haracı değer, birer padişahın hediyesidir. Altın şamdan, çerağdan buhurdan ve gülabdanlar²⁶⁵ var ki bunlar da birer vezirlerin hayratıdır."²⁶⁶

Zengin süslemeleri ve türbe dışından bağış alması ve süslü mimarisi ile Hristiyan mabetleri ile benzerlik gösteren bu türbe, halılarla döşeli olması bakımından kiliselerden farklı bir nitelik arzeder. Evliyâ'nın camideki değerli süslerin, kandillerin, şamdanların paşalar ve vezirler tarafından hediye edildiğini bildirmesi, yine bu bölgelerdeki Osmanlı etkinliğini gösteren ifadelerdir. Bu bağlamda seyyahın anlatımlarında yer alan mimarilere duyulan hayranlık duygusu aynı zamanda Osmanlı'ya duyulan bir hayranlık olarak da yorumlanabilir.

"Türbesinin üstü altı tamamen saf gümüştedir. Kapı kanatları da baştan başa gümüş ile kaplıdır. Mübarek başları önündeki pencerenin de kafesleri tamamen saf gümüştür. Kısacası övgüsünde dil kısa kalır nur dolu bir türbedir."²⁶⁷

Evliyâ'nın anlatımlarında, kilise ve manastır yapılarında ağırlıklı olarak kullanılan altın kaplamaların bu türbede gümüş şeklinde olduğu görülmektedir. Hz. İbrahim türbesi güzelliğinin yanı sıra aynı zamanda huzurlu ve "nur dolu" bir türbedir. Bu durumun –seyyahın da söylediği gibi- güzellik ile birlikte sadeliği esas alan İslam sanatı kültürünün bir etkisi yahut sonucu olduğu düşünülebilir. Farklı

²⁶³ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 543.

²⁶⁴ Parlak kırmızı renkte, billurlaşmış, saydam bir alüminyum oksidi olan değerli bir taş.

²⁶⁵ Gül suyu serpmek için kullanılan, ağzı emzikli, armut biçiminde küçük kap.

²⁶⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 544.

²⁶⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, s. 544.

milletlere mensup grupların mabetlerinde kullanılan tasarım ve mimarinin, o toplumların dini inancı ve bağlı oldukları kültürle ilişkili olduğu görülmektedir. Farklı kültürlerin kendilerine özgü mabetleri ve mimarileri ile Kudüs'te birarada yaşamaları bu bölgeyi Şam beldeleri arasında özgün ve ayrıcalıklı kılmaktadır.

Robert Dankoff, Seyahatnâme'nin geneli göz önünde bulundurulduğunda Evliyâ'nın gezdiği yerlerdeki Müslüman mabetleri ayrıntısı ile teker teker ele alırken gayri müslim mabetleri konusunda aynı hassasiyeti göstermediğini belirtir. Dankoff'un Seyahatnâme'nin geneline yansıdığını belirttiği Evliyâ'nın gayri müslim mabetlerini görmezden gelme tutumunun, Şam beldeleri için çok geçerli olmamakla birlikte bu tutumun görüldüğü nadir örneklerle rastlanmaktadır. Evliyâ'nın gittiği bölgelerde yer alan İslami "anıt"lardan özenle bahsederken, örneğin Yahudi nüfusun fazla olduğu yerlerde onlara ait bir anıttan, yahut kiliselerin hepsinden bahsetmemesi, onun farklı dinlere ait mabetlerin anlatımı konusundaki görmezlikten gelme tutumunun göstergesi olarak yorumlanabilir. Robert Dankoff Evliyâ'nın anlatımında görülen bu tutumu "göz ardı etmek" şeklinde ifade eder.²⁶⁸

Ancak Şam beldelerinin tamamı söz konusu edildiğinde, Evliyâ'nın bu bölgelerdeki gerek Müslüman gerekse Hristiyan mabetlerine yönelik olarak yaptığı anlatım ve tasvirlerde son derece titiz olduğu ve mabetlerin anlatımı konusunda – üslup dışında- herhangi bir ayırım gözetmediği görülmektedir. Seyyahın Şam topraklarında bulunan büyük cami ve mescitleri, kilise ve manastırları mimari ve sanatsal açıdan ele alışında kayda değer bir farklılık görülmez. Seyyah her iki dine ait mabetleri de ayrıntılı ve hayranlık ifade eden sözlerle anlatır. Bu durumda Şam topraklarının her üç din için kutsal topraklar sayılması ile birlikte seyyahın da bu bölgelere ayrı bir özen göstermesinin etkisi olmuş olabilir.

²⁶⁸ Robert Dankoff, **Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı**, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 72.

Değerlendirme

Sonuç olarak, Evliyâ'nın Şam bölgesinde yaptığı gezintilerde söz ettiği Müslümanlara ve Hristiyanlara ait dini yapılar ayrı bir şekilde ele alınarak incelenmiş ve bu yapıların şehirlerin çeşitli toplum yapılarını yansıtmadaki rollerine dikkat çekilmiştir. Evliyâ Çelebi'nin Şam bölgesinde sözünü ettiği Hristiyan mabetlerinin genellikle liman şehirlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu durumda şehirlerin deniz yolu ile Avrupalı milletlerin ulaşımına açık olmaları ve bu vesile ile –diğer Şam beldelerine nazaran- daha yoğun gayri müslim nüfusu ihtiva ettikleri söylenebilir. Aynı zamanda Hristiyan mabetlerinin gayri müslim nüfusun yoğun yaşadığı beldelerde bulunduğu fikrinden hareketle Şam beldelerinde yer alan dini mabetlerle nüfus arasından bir ilişki bulunduğu sonucuna varılabilir.

Evliyâ'nın Şam topraklarında gezdiği bazı bölgelerde gayri müslim nüfusun varlığından bahsederken, gayri müslim mabetlerinin varlığından bahsetmemesi ilgi çekicidir. Örneğin seyyah, Hristiyan grupların yaşadığını bildirdiği Nakura Dağı ve çevresindeki herhangi bir kiliseyi yahut manastırı söz konusu etmez. Gayri müslim nüfusun yaşadığı bu bölgenin –Lübnan- barındırdığı gayri müslim nüfusa karşılık Hristiyan mabetlerine de ev sahipliği yapmış olması muhtemeldir. Ayrıca Seyahatnâme'nin geneli göz önünde bulundurulduğunda Sayda ve Safet gibi Yahudilerin yoğun olarak yaşadığı şehirler de dahil olmak üzere Evliyâ'nın Yahudilere dair herhangi bir mabetten bahsetmediği görülmektedir. Bu durum, Evliyâ'nın Osmanlı ve her üç din açısından önem arzeden şehirler dışında, gayri müslimlere ait mabetlere Seyahatnâme'de yer vermeye gerek duymadığı şeklinde yorumlanabilir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM: EVLİYÂ ÇELEBİ'NİN SÖYLEMİNE YANSIYAN ÇEŞİTLİLİK

"17. yüzyılda da hemen hemen her Türk'ün idrakinde Frenk, her yönü ile aşağı ve hordur."²⁶⁹

Osmanlı Devleti yayıldığı geniş coğrafya içerisinde Müslüman ve gayri müslim olmak üzere birçok halkı barındırmıştır. Evliyâ Çelebi'nin Arap Diyarı diye adlandırdığı kesime dahil olan ve bizim bu çalışmada özel olarak üzerinde çalıştığımız bölge olan Şam coğrafyasında yer alan bölgeler de, çeşitli gruplara ev sahipliği yapan beldelerdendir. Seyahatnâme'de Şam beldeleri olarak geçen ve günümüzün Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün bölgelerini kapsayan topraklar (Bilâdüşşâm), Müslümanı, Hristiyanı, Yahudisi, Dürzîsi vb gibi gruplar ile tam bir çeşitlilik arz ediyordu.

Bu bölümde XVII. asır Osmanlı Şam coğrafyasının çok çeşitli (çok dinli, çok milletli ve çok kültürlü) toplum yapısının bir parçasını teşkil eden gayri müslim toplumlar ele alınarak, bu toplumların seyyahın söylemlerine nasıl yansıdığı Seyahatnâme'den örnekler eşliğinde incelenecektir. Evliyâ'nın Şam beldelerindeki gezintisi sırasında rastladığı, dini ve sosyal yaşamlarına şahit olduğu, -Hristiyan, Yahudi ve Dürzîlerin yoğunlukta olduğu- gayri müslim gruplara karşı tutumu, davranışı ve yorumları, Evliyâ'nın söz konusu gruplara yönelik söylemleri üzerinden, özel olarak kullandığı kelimler bağlamında, incelenerek bu kullanımların sebepleri yahut kökenleri aranmaya çalışılacaktır.

3. 1. Dürzîler

Evliyâ'nın, Dürzîlerin yoğun olarak yaşadığı, Lübnan bölgesinde gözlemediği Büyük Nakura Dağı'ndaki savaşa dair anlatımları, Dürzî gruplara yönelik kullandığı ifadeleri göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Seyyah,

²⁶⁹ Dilaver Cebeci, *Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 98.

Müslümanlarla Dürzîler arasında yaşanan savaşta Müslümanların zaferi karşısında yenilgiye uğrayan Dürzîleri "dinsiz" olarak niteler.

"Bütün Dürzî ve Timânîler Allah Allah seslerini duyunca akılları başlarından gitti... Müslüman gaziler taze can bulup iki asker arasında dinsiz Dürzîler muhabbet meydanında kaldılar."²⁷⁰

Daha sonra Evliyâ'nın Lübnan bölgesinde yine "Dürzî melunları" ile yapılan bir başka savaştan bahsetmesi, -Evliyâ'nın daha önce de belirttiği gibi- Dürzîlerin, Osmanlı coğrafyasında yaşayan ancak bu topraklar üzerinde huzursuzluk çıkaran ve Osmanlı'ya itaat etmeyen asi kavimler olduğunu göstermektedir.²⁷¹ Evliyâ'nın anlatımlarında görülen "mel'un" kelimesi onun Dürzîlere dair -en sık- kullandığı söylemlerdendir. Zira bu topluluklar, hak dine inanmamaları batıl inançlara ve yaşama sahip olmaları bakımından, Evliyâ nezdinde ehli kitaptan olan gayri müslimlerden -Yahudi ve Hristiyanlar- bile daha aşağı gruplardır.²⁷² Dürzîlerin kitap boyunca hiç hoşlanmadığı bir topluluk olduğunu belirten Evliyâ'nın Dürzîlere karşı tavrının günümüzdeki yansımalarını görmek hiç de zor değildir. Zira bu gün de halk arasında kullanılan "Dürzü" tabiri adeta bir küfür/ aşağılama niyeti ile kullanılan bir kelimedir.²⁷³

"Tanrıya hamd olsun böyle bir geçişi zor yerde Murtaza Paşa efendimize Dürzî melunlarının def edilip yenilmesi nasip olup hakîr de böyle bir gazada bulduk." Evliyâ, Dürzîlerle gerçekleştirilen ve zaferle sonuçlanan savaşı "gaza" olarak niteler. Evliyâ'nın anlatımlarında İslam dinini yaymak amacıyla gerçekleştirilen savaşlara verilen bu adı kullanması, aynı zamanda Osmanlı'nın da devlet politikasını göstermesi bakımından dikkate değerdir. Zira Osmanlı Devleti'nin topraklarını genişletmesindeki asıl amaç, Allah'ın adını yüceltmek (*i'lâyi kelimetullah*), Allah'ın birliğini, İslam'ı yaymaktır. Evliyâ'nın ifadelerinde de

²⁷⁰ Evliya Çelebi, **Seyahatâme**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2006, 3. k, 1. c, s. 137.

²⁷¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1. c, s. 139.

²⁷² Bkz. **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 433.

²⁷³ Dürzü: Ağır bir hakaret ve küfür sözü olarak kullanılır. Kaynak: **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 657.

görüldüğü üzere, Osmanlı hakimiyetinde olan Şam beldeleri üzerinde yaşayan toplumlara karşı da bu politikasını uygulamaktadır.

Evliyâ'nın Dürzîler'den bahsettiği bir diğer belde de Trablusşam bölgesidir. Seyyah, içerisinde "360 pare asi, dağlı, yabancı ve Dürzî kavmi"²⁷⁴ yaşadığı Cübeyle hakkında bilgiler verdikten sonra, fahişe, Yahudi ve kâfirlerin burada yaşamasına imkan olmadığını belirtir.²⁷⁵ Bu durumun sebebi ise bu şehrin, hakkında birçok keramet ve menkıbe bulunan mübarek zat Hz. İbrahim Edhem'in (8. asır/ zahid, sufi, muhaddis) mekanı olmasıdır. Evliyâ'nın anlatımlarına göre, içerisinde VIII. Yüzyıl sufi ve muhaddislerinden İbrahim b. Edhem'in kabri bulunması sebebi ile adeta mübarek bir mekan özelliğine bürünen Cübeyle, gayri islami inançlara ve gayri ahlaki meziyetlere sahip kişileri içerisinde barındırmamaktadır. Seyyah tarafından verilen bu anekdot, onun mübalağalı üslubunun göstergesi gibidir.

Ayrıca Evliyâ'nın "fahişe, Yahudi ve kâfir" söylemi ile ele aldığı grupları Dürzîlerle bir arada değerlendirmesi, Şam beldelerinde bu grupların varlığını göstermenin yanısıra, Evliyâ'nın halkları ele alış şekline dair bir örnek teşkil eder. Zira insan topluluklarını genellikle dini mensubiyet kriterine göre değerlendiren seyyahın, toplulukları aynı zamanda ahlaki açıdan da ele aldığı görülmektedir. Bu bakımdan Evliyâ'nın Şam topraklarında yaşayan çeşitli insan grupları hakkındaki söylemlerinin, Seyahatnâme'nin genelinde görüldüğü gibi, Müslüman bir zihniyetin tesirinde oluştuğu söylenebilir.

Trablusşam'ın özellikleri bahsinde bu bölgede yaşayan kavimlerin dini yaşantıları ve mensup oldukları mezheplerden bahseden Evliyâ Çelebi, kalenin fethi ile ilgili tarihi bilgilerin yanı sıra, bu bölgenin idari yapısı ve Dürzî halk ile ilgili bilgiler de verir.

²⁷⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 420.

²⁷⁵ "Fâhişe, Yahudi ve kâfirler gelip yerleşemez ve gelirse yaşamaz, zira Allah'ın sevgilisi İbrahim Edhem nazargâhidir." Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 421.

"... Allah esirgesin taşlık, dağlık ve ağaçlık içinde bir alay mezhepsiz yağı (düşman, hasım) ve asi (--)(--)(--). Miri malları şeyhleri tahsil eder. Şeyhlerine Kavvas (okçu) derler, muhteşem melunlardır."²⁷⁶

Seyyahın ifadelerinde görüldüğü gibi Trablusşam'da yaşayan ve düşman addedilen Dürzî halk mezhepsiz olmalarının yanında isyancı bir toplumdur. Evliyâ, aynı zamanda iyi okçu olan bu toplumun "muhteşem" melunlardan oluştuğunu bildirir. Seyyahın Şam beldelerindeki Dürzîlere karşı (olumsuz) tutumunun değişiklik göstermediği görülmektedir. Ayrıca seyyahın Dürzî kavimlerden bahsettiği bir sırada sarfettiği ifade, Dürzî grupların Yahudilerle karşılaştırılması bakımından dikkat çekicidir.

Okuyucuya Dürzî kavimlerin nasıl bir toplum olduklarına dair fikir vermek isteyen seyyah, Yahudi benzetmesine başvurarak, "gayet zengin ve varlıklı" olan bu kavmi (Dürzîleri), Yahudiler'den daha da ileri ve saldırgan bir toplum olarak değerlendirir. "... Bu diyarda asla haraç yoktur, zira kavmi bir çeşit mezhepte değillerdir. Kâfir desen adamı katlederler. Ama Yahudi'den daha ileridir."²⁷⁷

Evliyâ, "Yahudi'den daha ileri" olarak vasıflandırdığı Dürzî gruplardaki 'daha ileri' için ne bakımdan ileri olduğu konusunda herhangi bir açıklama yapmaz. Bu bağlamda Dürzîler, gerek mezhepsiz olmaları gerekse kâfirle işbirliği yapmaları bakımından, Evliyâ'nın gözünde, tarihte bir çok peygamberi katletmeleriyle ün salan Yahudi topluluklarından 'bile' daha şerli ve tehlikeli sayılan gruplardır.

Ayrıca seyyahın anlatımında dikkatimizi çeken bir diğer nokta, Evliyâ'nın, Dürzî kavmin kendilerine 'kâfir' denmesinden hoşnut olmadıklarını belirtmesidir. Saldırganlıkları ile öne çıkan bu kavim, kendilerine kâfir denildiği takdirde muhataplarını öldürmektedir. Seyyahın ifadeleri her ne kadar mübalağalı bir anlam

²⁷⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 432

²⁷⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 433.

ihativa etse de, bu ifadelerden kâfir söyleminin, günümüzdeki gibi, on yedinci yüzyıl Şam topraklarında da, aşağılama ifadesi olarak kullanıldığı sonucu çıkarılabilir.²⁷⁸

Devamlı birbirleriyle savaş halinde olan Trablusşam kavimlerini, "bir alay asi, dağlı ve vahşi melun" olarak niteleyen Evliyâ, ayrıca onların "şeraiti, tarikatı ve tekrar dirilmeyi inkâr eden" kavimler olduğunu belirtir.²⁷⁹ İslam temel inanç esaslarını inkâr eden, bâtıl mezheplere mensup yahut herahangi bir mezhebe bağlı olmayan, toplumların ehli sünnet inancına sahip bir bireyin –Evliyâ Çelebi'nin- gözünden değerlendirildiği unutulmamalıdır. "Sözün kısası şeraiti, tarikatı ve tekrar dirilmeyi inkâr eden kavimdirler." Şiddete meyyal olmaları ile öne çıkan grupların, seyyah tarafından olumsuz vasıflarla nitelenmesinde, onların Allah ve peygamber inancını reddeden inkârcı kavimler olmalarının etkisi olduğu görülmektedir.²⁸⁰

Bu bağlamda, XVII. yüzyıl "Osmanlı aydını"/ seyyahı Evliyâ Çelebi'nin, Şam beldelerinde karşılaştığı halk topluluklarını, ehli sünnet akaidi çerçevesinden değerlendirmekte ve yorumlamakta olduğu söylenebilir. Ancak bu değerlendirmenin sadece dini olmayıp siyasi fikirlerinin (Osmanlı zihniyeti) de bir sonucu olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

3. 2. Hristiyanlar

Evliyâ Çelebi'nin Lübnan bölgesinde yer alan Sur şehrinden, bu şehirdeki kiliseden ve cemaatinden bahseder. "Bu yerdekiler tamamen keferedir ama asla Rum dili bilmeyip tamamen Arapça konuşurlar. Yemin etseler 'Vahad Allah, bi-sırrı Hazret-i Şem'un' derler." Evliyâ Çelebi'nin burada kullandığı "kefere" tabiri ile Müslüman olmayan grupların kastedildiği açıktır. Bu ifadeden, Evliyâ'nın kafir tabirine benzer bir şekilde, "kefere" tabirini de Hristiyanlara yönelik olarak

²⁷⁸ Kâfir adlandırmasından rahatsız olan bir diğer grup da Evliya'nın yine Trablusşam'da ziyaret ettiği, Nusayri mezhebine mensup, Lazkiye kasabası sakinleridir. "Bu halka kâfir desen an insan öldürüp 10 bin guruş ceza verirler. Gayet cesur ve yiğit bir kavim ve hepsi tüfenklidir." s. 415

²⁷⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 434.

²⁸⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k, 1. c, s. 433- 434.

kullandığı görülmektedir.²⁸¹ Bu ifadede bahis konusu edilen toplumların, kendi dillerini unutmak üzere olan Hristiyan Rumlar olduğu görülmektedir. Evliyâ'nın söylemleri ayrıca, Şam bölgesinde yaşayan, farklı etnik kimliğe ve dine mensup toplumlar üzerindeki Arap dilinin etkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Bu bakımdan Şam beldelerindeki etnik, dini ve mabetsel çeşitliliğin Evliyâ'nın söylemlerine yansırken dilsel çeşitliliğin yansımadağı söylenebilir.

Evliyâ Çelebi'nin müslüman olmayan topluluklar için kullandığı bir diğer tabir de "küffâr" tabiridir. Evliyâ Çelebi Akka ve Akka Kalesi'nin tarihinden bahsederken bu bölge insanının herhangi bir dini inanca ve mezhebe mensup olmadığını belirtir. Akkalıların "mezhepsiz ve dinsiz" olmalarının sebebi ise "melun" İspanya kralının bu bölgelere hâkim olduğu dönemde, halkın "küffâr" ile görüşüp kaynaşmasıdır. "Bu dağların Araplar'ı o zamandan beri küffâr ile görüşüp kaynaşmaktan dolayı mezhepsiz ve dinsiz oldular."²⁸² Evliyâ'ya göre bu bölgede yaşayan Araplar'ın inançsız olmalarındaki sebep, onların Müslüman olmayan 'işgalci' gruplarla (İspanyollarla) birarada olmalarıdır. Evliyâ Çelebi'nin burada kullandığı küffâr terimi ile Hristiyanları kastedilediği muhtemeldir, zira kastedilenler İspanya halkıdır.

Seyyahın, eski şehir Akka'nın tarihi geçmişini anlatırken gayri müslim toplumlara yönelik olarak kullandığı söylemlerin Osmanlı zihniyetinin ürünleri olduğunu söylemek yanlış olmaz. Örneğin seyyah, Akka Kalesi'ni zaptettikten sonra Kudüs-i Şerif'i de ele geçiren İspanya'dan "Hristiyan milletlerinden melun İspanya" diye bahseder. İslamiyet'in kutsal mekânlarından biri olan Kudüs'ü işgal eden bir milletin lanetlenmiş manasına gelen "melun" söylemiyle ifade edilmesi –Osmanlı gezgini Evliyâ için- gayet tabiidir.²⁸³ Ayrıca Evliyâ'nın millet kelimesini Hristiyan

²⁸¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**,3. k, 1.c., s. 136.

²⁸² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1.c., s. 144.

²⁸³ Olumsuz bir manaya tekabül eden melun kelimesinin Hristiyan toplumlar için kullanılması, o toplumların tıpkı "Şeytan" gibi İslam'ı –Allah'ın birliğini, koyduğu emir ve yasakları- çığneyen/reddeden toplumlar olarak değerlendirilmesinin sonucu olabilir. Zira Tanrı tarafından lanetlenilen şeytan da Tanrı'nın birliğini reddettiği için lanetlenmişti. Bu bakımdan Evliya'nın

gruplardan bahsetmek için kullanması da onun söylemine yansıyan Osmanlı siyasetinin etkisi olarak görülebilir.

Evliyâ, Akka şehrinin bakımlı ve şenlikli bir yer olduğunu belirttiikten sonra her sene Kudüs'e uğrayan "cehennemlik kâfir gemiler"den bahseder ve bu durumun, Selahaddin Eyyübi'nin bu bölgeleri "kötü renkli Freng" eline geçmeden, küffârın elinden almasına kadar sürdüğünü belirtir. Seyyah, Kudüs-i Şerîf'i de fetheden "küffârdan can bırakmayan" Selahaddin'in "yüz bin Hristiyan, Mığdısı Ermeni, Rum, Freng ve 50.000 papazı" iki kez kılıçtan geçirdiğini söyler.²⁸⁴

Evliyâ'nın bu anlatımında, onun kendisinden dört yüzyıl önce yaşamış ve Kudüs'ün fâtihisi olan Selahaddin Eyyübi'ye olan hayranlığı aşıkardır. Müslüman komutan Selahaddin'in milletler arasında paylaşılmayan bu toprakları Hristiyan hakimiyetinden kurtararak İslam coğrafyasına dâhil etmesi, seyyah tarafından övülmeye değer bir durumdur. Bu hayranlığın yanında yabancı –gayri müslim- topluluklara karşı hissedilen bir hoşlanmama duygusudur. Evliyâ'nın söylemleri Kudüs'ün XVII. yüzyıldaki toplumu hakkında bilgiler verdiği gibi aynı zamanda o zaman da bu kutsal toprakların birçok millet tarafından ele geçirilmeye çalışan topraklar olduğunu da anlatmaktadır.

Evliyâ'nın Şam beldelerine dair söylemleri onun diğer bölgelerle ilgili anlatımları gibi tarihi geçmişin izlerini barındıran söylemlerdir. Selahaddin Eyyübi'nin Hristiyanların elinde bulunan Kudüs'ü fethi ile Filistin bölgesi Müslümanların eline geçerek İslamlaşmıştır. Dolayısıyla Evliyâ'nın söylemlerinde yer alan Avrupalı, Kudüs'ü işgal için uğraşan "kötü renkli Frenk" iken, Kudüs'ü fetheden Selahaddin büyük bir Müslüman komutandır.²⁸⁵ Frenkler'in olumsuz vasıflandırılmasında Dilaver Cebeci'nin Osmanlı'daki Frenk algısına dair notları hatırlandığında Evliyâ'nın söylemlerindeki Osmanlı zihniyeti etkisi de

kullandığı melun kelimesinin muhataplarının da şeytanla aynı konumda olduklarını düşünerek bu ifadeyi kullandığı düşünülebilir.

²⁸⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1.c., s. 144- 145.

²⁸⁵ Frenk: Osmanlı'da Avrupalılar'a özellikle de Fransızlar'a verilen ad.

netleşmektedir. Cebeci Evliyâ'nın yaşadığı XVII. yüzyıldaki olumsuz Frenk algısına dikkat çekerek bu durumu, Osmanlı üstünlük anlayışının bir sonucu olarak yorumlar." XVII. yüzyılda da hemen hemen her Türk'ün idrakinde Frenk, her yönü ile aşağı ve hordur."²⁸⁶

Seyahatnâme'den hareketle Evliyâ'nın her ne kadar Dürzî'den, Frenk'ten, küffârdan hazzetmediği görüle de, onun bu topluluklardan nefret ettiğini söylemek ve onun bu hoşlanmayışını genellemek mümkün gözükmemektedir. Zira seyyahın gayri müslim gruplar için kullandığı olumsuz üslup baskın olsa da yer yer bu gruplara yönelik olarak övgü ve hayranlık belirten sözler de kullandığı görülmektedir.

Seyahatnâme'de seyehati sırasında katıldığı yahut denk geldiği gazalardan da bahseden Evliyâ Çelebi Akka şehri önlerinde Cezayirli, Flenk ve İngiliz gemileri arasında gerçekleşen ve zaferle sonuçlanan cengi anlatır. Osmanlılar'ın zaferiyle sonuçlanan savaşta Evliyâ'nın dikkatini çeken, küffârın karada duran ve sanatına hayran kalınacak kalyonudur. "...karada kalan kâfir kalyonunu hilekâr küffâr bir sanat etmiştir ki akıllar perişan olur."²⁸⁷

Fransız yahut İngiliz'in (gayri müslimlerin) yaptığı işe, gemiye hayranlık duyan Evliyâ onları hilekâr olarak vasıflandırmaktan da geri durmaz. Kâfir toplumlara karşı hissettiği –olumsuz- duyguları ve kullandığı –olumsuz- vasıfları ifade etmekten çekinmeyen seyyahın, onların birtakım alanlarda gösterdiği başarılar karşısında hayranlık ve beğenisini sakla-ya-madığı görülmektedir. Onun "küffâra" karşı beslediği olumsuz duygular, "küffârın" ilim ve sanat alanlarındaki başarıları karşısında adeta etkisiz kalmaktadır.

Seyyahın Trablusşam Eyaleti'ndeki yolculuğu sırasında uğradığı Lazkiye civarında bulunan Behlûliye Köyü de bu duruma örnek teşkil etmektedir. Behlûliye Köyü, mamur bir köy olmasına rağmen, köy halkının -bâtıl mezheplerden biri olan -

²⁸⁶ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 98.

²⁸⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1.c., s. 149.

Nusayrî mezhebine bağlı olması, Evliyâ için bir tedirginlik sebebidir. Öncelikle köy halkının bâtil inanışlarını bildiren seyyah, olumsuz özellikleri ve inançlarına rağmen, bu halkın olumlu özelliklerini de zikretmekten kaçınmaz.

"Ama Allah bizi korusun 2 bin adamdır. Hepsi Nusayrî mezhebindedirler ve güneş doğduğunda gizlice taparlar, halk arasında namaz kırarlar ve kızlarını kendileri nikah ederler... Bu halka kâfir desen o an insanı öldürüp 10 bin guruş ceza verirler. Gayet cesur ve yiğit kavimdir ve hepsi tüfenklidir..."²⁸⁸

Evliyâ batıl bir mezhebe mensup olan ve çabuk adam öldürebilen köy halkını "cesur", eli bol ve misafirperver bir kavim olarak niteler. Yiğit ve savaşçı olmalarının yanında aynı zamanda cömert de bir kavimdir Behluliye Köy'ündeki Nusayri halk. "... konuklara çok ikram edip ellerinde olanları hep verip bir şey esirgemezler."²⁸⁹ Evliyâ Çelebi'nin mensup oldukları mezhep ve inanç bakımından hoş görmediği bu toplum için aynı zamanda övgülü sözler sarfetmesi, okuyucuda seyyahın öznel ve mübalağalı anlatımının yanında objektif bir bakışa da sahip olduğu kanaatini uyandırmaktadır.

Köprülü Mehmet Paşa'nın emriyle, Zenan [Avrat] Adası'na, savunma amacı ile inşa edilen bir kalenin yapılış hikâyesini anlatırken- , "kâfirlerin" saldırıları ile karşı karşıya kalan tüccarlardan şöyle bahseder Evliyâ; "Her sene nice bin tüccarın canı ve başı helak olup esir olup çirkin kâfirler ganimete malik olurdu."²⁹⁰ Osmanlı'nın karşısında yer almakla kalmayıp, saldırgan hareketleri ile halkın huzurunu bozan düşman topluluklar, seyyah tarafından "çirkin kâfirler" şeklinde nitelenmektedir. Seyyahın bu kullanımında, söz konusu toplulukların Osmanlı karşısında yer almalarının yanında gayri müslim toplum olmalarının da etkisi olduğu söylenebilir/düşünülebilir. Zira XVII. yüzyıl Osmanlısı'nda yaşayan bir aydının, kendi devletine karşı 'saldırgan' hareketlerde bulunan gayri müslim/ düşman toplumlara karşı olumlu duygular beslemesini beklemek anlamsız olacaktır.

²⁸⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k., 1.c., s. 414.

²⁸⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9.k., 1.c., s. 415.

²⁹⁰ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. c., 1. k., s. 428.

Günümüz Lübnan topraklarında bulunan Tibnin şehrini ziyaret eden seyyah, şehrin fiziki coğrafyası hakkında bilgiler verdikten sonra Tibnin Kalesi'nden bahseder. Bu kalenin Benî İsrail kavmi tarafından Babil Kralı Buhtu'n-nasr'ın²⁹¹ saldırılarına karşı, savunma amacıyla inşa edildiğini anlatan Evliyâ, burada bulunan ve Hz. İbrahim'in yastığı kabul edilen bir taşın bahseder.

"Bu kutlu hanede bilenmiş gibi uzunlamasına sarı bir taş vardır. Hazret-i İbrahim Halil'in yastığı imiş. Mübarek başları yeri hala bellidir. Birkaç kere çirkin Frenk yerinden koparıp çalmaya kalkışmış, ancak bir nebze kıpırdatamamışlar, hâli üzere bırakmışlar ve birkaçı helâk olup kurtulanlar kaçmışlar."²⁹²

Bu değerli taşı kaçırmaya teşebbüsünde bulunan Frenkler'in de Evliyâ'nın üslubundan nasibini aldığı görülmektedir. Evliyâ'nın, dini önem taşıdığını belirttiği bu taşı kaçırmaya çalışan Frenkleri yine –Türk toplumunda olduğu gibi²⁹³ - "çirkin" olarak adlandırır. Fenklerin bu şekilde adlandırılmalarının, Müslümanlara karşı gerçekleştirdikleri olumsuz eylemlerin bir sonucu olduğu düşünülebilir.

Evliyâ'nın Kudüs'te bulunan Kumame Kilisesi'ni ziyareti sırasında, kilise papazı ile aralarında geçen diyalog, seyyahın papaza ve kilise cemaatine – Hristiyanlar- yönelik söylemleri -kullandığı sıfatlar- bakımından öne çıkar. Kilisede kendisini gezdiren papazı "keferenin mülhidi (dinden çıkan, kâfir) şeklinde bir fecere (günahkârlar)"²⁹⁴ olarak niteleyen Evliyâ, kilise çıkışında papaza sorar:

" 'Bre melunlar! Bu yaptığımız putlara ne taparsınız ve ne selam edip mabut edinip tazim²⁹⁵ edersiniz?' dedim. O da cevap verdi ki, 'Vallahi biz onlara ne

²⁹¹ "Milâttan önce 605-562 yılları arasında hokum süren Yahuda Devleti'ni ortadan kaldırarak Kudüs'ü ve Süleyman Mâbedi'ni yakıp yıkan Bâbil kralı". Kaynak: Ömer Faruk Harman, "Buhtunnasır", **DİA**, İstanbul 1994, c. VI, s. 381.

²⁹² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 1. c., s. 466.

²⁹³ Dilaver Cebeci, **Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, s. 98.

²⁹⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 529.

²⁹⁵ Tazim etmek: Saygı göstermek, ululamak. **Türkçe Sözlük**, 9. Baskı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 2160.

secde ve ne ibadet ederiz. Ancak bizim Rum taifesi bir alay ahmak inanan adamlardır. Vaaz ve öğütlerde rahiplerimiz anlatamadıklarından resimleri gösterir ve her kim manastırımıza bir adak gönderse yahut bir yerini imaret eylese onun resmini yapıp filan hayrat sahibidir diye manastırda defnederiz. Nice bin altın malını alıp onu görenler itibar edip zeametimiz olup bütün mallarını bu yolla alıp paşalara, size ve bize mal toplarız, yoksa secde ve ibadet Allah'adır."²⁹⁶

Seyahatnâme'den alınan bu pasajda, kiliseyi Müslüman gezgin ve devlet memuru/ adamı rütbesi ile ziyaret eden Evliyâ ile Hristiyan bir din adamı olan Kumame Kilisesi papazı arasında geçen konuşma, Evliyâ'nın papaza ve Hristiyan kilise cemaatine yönelik ifadeleri bakımından ilgi çekicidir. Papazın yüzüne karşı söyleyip söylemediği kesin olmamakla birlikte, seyyahın dile getirdiği -"Bre melunlar..." (Tanrı tarafından lanetlenmişler, lanetliler) - ifadeler, aslında Türk-Müslüman gezginin, bâtil bir din ve dalâlet içerisindeki bir cemaat karşısındaki serzenişlerin ifadesidir. İslam akidesine aykırı bulduğu eylem ve davranışlar karşısında sessiz kalamayan Evliyâ'nın görüşlerini -kendi üslubuyla- kendisine rehberlik yapan papaza ifade ettiği görülmektedir. Evliyâ'nın bu -sert ve hicivli- nidaları karşısında papazın -kendisi de seyyaha hak verircesine- Evliyâ'yı gayet yumuşak ve sakin bir üslupla cevaplaması ise ilginçtir. Her ne kadar bu pasajın gerçekliği hakkında kesinlik bulunmasa da bu ifadeler, Müslüman bir gezgin ve Hristiyan bir din adamı arasında geçen diyalogu göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Seyyahın genel olarak Kumame Kilisesi hakkındaki anlatımları hayranlık belirten olumlu ifadelerden oluşmaktadır ki bunlara "Mabetlere Yansıyan Çeşitlilik" bahsinde yer vermiştik. Ancak Evliyâ'nın kilise içerisinde bulunan bir imaret (aş evi) hakkındaki izlenimleri o kadar da olumlu değildir. "...merdiven ile çıkıp bir kapıdan içeri girdik. Meğer bu, kilise imareti imiş. 200 kadar pis, kirli, idraksiz ve sinesi açık aşçıları var."²⁹⁷ Evliyâ bir yandan kilise aşçılarının anlayışsız ve pis olduklarını söylerken bir yandan da onları "sinesi açık" olarak yani nitelermektedir. Mübalağalı

²⁹⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 529- 530.

²⁹⁷ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 530.

üslubunun yanında, gördükleri karşısında sözünü esirgemeyen bir yapıya da sahip olan Evliyâ'nın kullandığı dilin, bu kilisenin imaretini anlatırken olduğu gibi zaman zaman değişerek iğneleyici bir hal aldığı görülmektedir. Mimarisinden ve sanatından hayranlıkla bahsettiği kilisenin imaretinde bulunan aşçılar hakkında olumsuz ifadelerde bulunması, onun olumsuz tutumun Hristiyan mabetlerine değil cemaatine yönelik olduğunu göstermektedir.

Bu bakımdan Evliyâ'nın Kudüs'te gezdiği Hristiyan mabetlerinin mimari yapılarından -adeta Müslüman kimliğinden sıyrılarak- büyük bir heyecan ve hayranlıkla bahsetmesi, onun mimari eserlere adeta bir sanatkâr gözüyle yaklaştığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca zaman zaman da hayranlıkla bahsettiği bu yapılar içerisindeki şahıslar ve davranışları karşısında sert ve eleştirel bir tutum takınabilen seyyahın, gözlemlerinde zaman zaman objektif olduğu görülmekle beraber bu tutumunun genellenmesi mümkün gözükmemektedir.

Kudüs ziyaretinden sonra şehir şehir gezerek ulaştığı "cennet kokulu" Şam'ın kuruluşu ve eski tarihi ile ilgili bilgiler veren seyyahın, anlatımı sırasında kullandığı üslup ve birtakım ifadeler onun gayri müslimlere karşı bakışına örnek teşkil eder niteliktedir. Hicretin 13. yılından sonra Şam'ın birçok hâkimi olduğunu belirten Evliyâ, bu şehrin Frenkler tarafından işgal edildiğini şöyle anlatır:

"Hicret'in 500 tarihinde Sayda, Beyrut ve Trablusşam'ı Frenk kâfirleri işgal edip orada Dürzî, Teymanî, Yezidî, Mervanî ve Nusayrî melunlarının yardımıyla Şam'ı da işgal ettiler..."²⁹⁸

Frenk kâfirleri ile Dürzî, Teymanî, Yezidî, Mervanî ve Nusayrî "melunları" arasında Müslümanlara karşı bir işbirliği söz konusudur. Ve bu durum gayet tabii seyyah tarafından hoş karşılanmaz. Osmanlı Devleti'nin toprakları üzerinde yaşamasına rağmen devlete karşı işgal güçleri ile ortaklık yapan grup, Osmanlı'nın güvenliği için bir tehdit unsurudur. Dolayısıyla Dürzî, Teymanî, Yezidî, Mervanî ve Nusayrîlerden oluşan halklar ne devlet tarafından ne de Evliyâ tarafından hoşgörülebilecek halk topluluklarıdır.

²⁹⁸ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 569.

Evliyâ'nın "melun" olarak nitelediği gruplar, genellikle onun daha önce okuyucuya "sapık mezhepler" olarak bildirdiği bâtil mezheplere mensup gruplardır. "Kâfir" Frenkler ise tarih boyunca İslam beldelerine hakim olmaya çalışarak Müslümanlarla savaş halinde olan gayri müslim milletlerdir. Evliyâ'nın bahis konusu ettiği bâtil mezhepli toplumlarla Müslüman halk arasından bir iletişim görülmezken, "kâfir" Frenklerle Müslümanların, aralarında gerçekleşen ticaret sebebiyle, daima iletişim içerisinde olduğu görülmektedir.

Evliyâ'nın söylemlerinden hareketle Seyahatnâme'de incelenen Şam beldelerinde de sapık mezheplere mensup Dürzî, Teymanî, Yezidî olarak adlandırılan gruplar kötü ahlaklı ve huzursuzluk kaynağı "melun" toplumları simgelerken, Müslüman olmayan Frenkler, Osmanlı topraklarında kendileri ile ticaretin sürdürüldüğü kâfir, kefere yahut küffâr toplulukları temsil eder. Bu bakımdan Evliyâ Çelebi'nin gayri müslim topluluklara yönelik söylemlerinin de onun Osmanlı zihniyetinin bir parçası olduğu düşünülebilir. Evliyâ'nın, Şam beldelerinde bahis konusu ettiği "keferelerin" hangi millete, etniğe sahip olduğu hakkında her zaman bir açıklamada bulunmasa da, seyyahın kullanımlarından hareketle bu toplulukların gayri müslim –Hristiyan- toplumlar olduğu anlaşılmaktadır.

3. 3. Yahudiler:

Evliyâ Çelebi'nin Şam beldelerinin Dürzî ve Hristiyan toplumları karşısındaki olumsuz söylemleri, Yahudi kavimler söz konusu edildiğinde de kendini gösterir.

"Melun eski kavimlerdir ki gayet tutucu, katı cuhud Yahudilerdir. 124.000 peygamberin dört bini Allahu Teâlâ muhabbetinden rahat yataklarında vefat etmemişlerdir. Tamamını bu Yahudi taifesi şehit etmişlerdir."²⁹⁹

Evliyâ Çelebi, melun, tutucu ve cuhud sıfatlarıyla nitelediği Yahudilerin, dört bin peygamberi şehit eden bir taife olduğunu belirtir. Evliyâ tarafından söz konusu edilen Yahudi kavimlerin peygamber katili olduğu vurgusu, Seyahatnâme'nin

²⁹⁹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**,3. k, 1.c., s. 160. Ve Bkz. 559

genelinde gözlenen bir durumdur. Allah tarafından dini yaymak amacıyla gönderilen peygamberlerin insanlar tarafından öldürülmesi, inançlı kimseler tarafından hoş karşılanacak bir durum değildir. Evliyâ Çelebi'nin özellikle sayılarını da belirttiği öldürülen Peygamberlerin sorumluları Yahudilerdir. Evliyâ bu açıklamayı niçin okuyucuyla paylaşma ihtiyacı hissetmiştir? Evliyâ'nın –tıpkı Dürzîler gibi- Yahudilerden de hoşlanmadığı aşikardır. Evliyâ'nın Yahudi kavmi ile ilgili yaptığı yorum ve değerlendirmelerin, onun şahsi görüşünün (hem dini hem politik) etkisinde geliştiği görülmektedir.

İsrailoğullarına gönderilen peygamberlerden olduğu kabul edilen Hz. Üzeyir'in Filistin bölgesinde bulunan makamını ziyaret eden Evliyâ, öncelikle Yahudiler'in Üzeyir (as)ın emirlerine uymayarak helak olduklarını ve daha sonra Üzeyir (as)ın duasının hikmeti ile tekrar dirilerek "Üzeyir Allah'ın oğludur" dediklerinin hikayesini anlatır. Üzeyir aleyhisselamin kim olduğu konusu Yahudiler tarafından farklı yorumlanırken, İslam alimleri Hz. Üzeyir'in peygamber olduğu konusunda ittifak etmişlerdir.³⁰⁰ Evliyâ Çelebi Yahudilerin sarı yüzlü, güçsüz ve ağızları kokan bir kavim olmalarını, onların Hz. Üzeyir'i Allah'ın oğlu kabul etmelerinin bir sonucu olarak değerlendirir. "Hz. Üzeyir duasıyla ölü iken hayat bulan Yahudi taifesi neslinden olan Yahudiler'in hâlâ ağızları leş gibi kokup yüzlerinde ve gözlerinde nur yoktur."³⁰¹ Seyyahın Yahudilere karşı –olumsuz- tutumunda, onların İslami akideye dolayısıyla Evliyâ'nın inancına ters düşen fikirlerinin etkisi olduğu söylenebilir.

Evliyâ Çelebi Halep şehrinde bulunan peygamber ve velilerin ziyaret yerlerine dair anekdotlara yer verdiği sırada Yahudiler tarafından şehit edilen Hz. Zekeriya'nın makamından bahseder. Daha önceki gezilerinde Yahudiler'in birçok peygamberi şehit etmiş bir kavim olduğunu belirten seyyahın, bu bahiste Yahudiler'e yönelik kullandığı sıfat ("çifit") dikkat çekmektedir. Zira çifit, Osmanlı döneminde Yahudiler için kullanıldığı söylenen 'hileci, düzenbaz' anlamına gelmektedir.³⁰²

³⁰⁰ Bkz. Asım Köksal, **Peygamberler Tarihi**, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2. c., s. 279.

³⁰¹ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 3. k, 1.c., s. 165.

³⁰² Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 407.

Yahudilerin Osmanlı'daki konumlarına dair ipucu veren bu ifadeler, Evliyâ'daki Yahudi algısı ile Osmanlı'daki algıyı karşılaştırabilme bakımından önem taşır. XVII. asırda Osmanlı Devleti içerisindeki konumlarına bakıldığında toplumsal ve ekonomik sebeplerle Avrupa'dan Osmanlı'ya göç eden ve Osmanlı tebaası ile içiçe bir yaşam süren Yahudi toplumların, Evliyâ'nın (Yahudilere dair) söylemlerinden hareketle, Müslüman halk nazarında hoş bir izlenim bırkmadığı düşünülebilir.³⁰³

Eski şehir Kudüs'te bulunan Mescid-i Aksa'nın avlusundaki ziyaret yerlerinden biri olan Sırat Köprüsü Direği'ni anlatan seyyah, bu direğin altında bulunan dereden şöyle bahseder: "Gerçekte de Cehennem Deresi ismiyle bilinir, zira o dere içi bütün Yahudilerin mezarıdır ve o dinsizlerin maşatlığıdır"³⁰⁴ Evliyâ Çelebi'nin, gezdiği yerlerde bulunan farklı dinlere ait mimari eserleri anlatımı ve tasviri konusunda objektif kalmaya çalışırken, farklı dinlere mensup halkların yorumlanması ve vasıflandırılması konusunda tarafsız kalamadığı görülmektedir.

Seyyah, Şam beldelerinin birinde yer alan büyük bir caminin ihtişamını ve mimari güzelliklerini anlatırken aynı zamanda bu beldede bulunan görkemli bir manastır yahut kilise gibi bir gayri müslim mabedinden de hayranlıkla bahsedebilmektedir. Ancak seyyahın seyahati sırasında uğradığı beldelerde karşılaştığı halkların yorumlanması konusunda, aynı tarafsızlığı gösteremediği ve onun belirli kavimleri vasıflandırmak için, belirli isimler ve kalıp ifadeler içeren bilinçli bir dil kullandığı görülmektedir. Özellikle seyyahın Şam beldelerinde rastladığı Dürzî, Hristiyan ve Yahudi kavimlerinden bahsederken kullandığı üslup bu kavimlerden hoşlanmadığını gösterir niteliktedir. Yukarıda yer verilen alıntıda Evliyâ'nın Yahudileri "dinsiz" bir kavim olarak nitelemesi de onun bu üslubunun bir göstergesidir.

Kudüs'teki Tûr-ı Zeytâ'da bulunan Cehennem Deresi'ne inen seyyah gördüklerini şöyle aktarır:

³⁰³ <http://sablon.sdu.edu.tr/fakulteler/iibf/dergi/files/2003-2-16.pdf> (Erişim: 15-05-2015)

³⁰⁴ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 514.

Maşat: Yahudi mezarlığı

"Bu mahalde Tûr-ı Zeytâ'nın mezarlık ziyaretleri de tamam olup Tûr'dan aşağı bin adımda Cehennem Deresi adlı yere inip bu dere içre yekpare kayalardan dört köşe köşk gibi çeşitli kubbeler var ki herbirinin mimarlığına insan hayran olur... Dört tarafları kâfir ve Yahudi mezarlıkları olduğundan Cehennem Deresi derler. Gerçekten de cehennem çukuruna benzer bir basık deredir. Bütün şehrin pis ve kullanılmış suyu bu dere içine akar."³⁰⁵

Kubbelerin içinde bulunduğu kirli suların aktığı dereyi cehennem deresine benzeten seyyah burada bulunan kubbelerin mimarlığına olan hayranlığını gizleyemez. Bu yapıların kirli bir ortamda, kâfir ve Yahudi mezarlığının ortasında bulunması onların mimari güzelliklerine gölge düşürmez. Etrafında bulunan gayri müslim mezarlıkları sebebiyle dereye "Cehennem" ismi verildiğini belirten seyyahın açıklamalarından hareketle, bu adın mezarlığa Müslüman halk tarafından verildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca Cehennem Deresi içerisindeki mezarlıkların kâfir ve Yahudilere ait olduğunu belirten seyyahın, Yahudi toplumların yanında kâfir terimini kullanması, Evliyâ'nın bu terimle direk olarak Hristiyanları işaret ettiğinin göstergesi sayılabilir.

Seyahatlerine devam eden Evliyâ, Tiberya bölgesinde birçok peygamberin yaşadığını ifade ederek bu peygamberlerin de Yahudiler eliyle öldürüldüğünü bilgisini de yineler. "... bu şehirde 70 peygamber bir asırda toplanmışlardır. Yahudi taifesi bu nebilerin çoğunu katlederler."³⁰⁶ Yahudiler de bir nevi Dürzî toplumlar gibi seyyah tarafından hoş görülmeyen, sevilmeyen, bâtıl inanışlara sahip "sapkın" kavimlerdir. Evliyâ'nın Seyahatnâme'de Yahudi kavminin peygamberleri öldürdüğüne dair anlatımlarının kısa bilgilendirmelerden öteye geçmediği görülmektedir. Seyyahın zaman zaman verdiği bilgileri herhangi bir yorum yahut açıklama yapmaksızın okuyucuya sunması, Seyahatnâme'nin genelinde rastlanan bir tutumdur. Bu durumda, Evliyâ'nın neyi ne kadar ve nasıl anlatacağı konusunda belirli bir yol izlemediği ve anlatımlarını gelişigüzel oluşturduğu görülmektedir.

³⁰⁵ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 521.

³⁰⁶ Evliya Çelebi, **a.g.e.**, 9. k., 2. c., s. 559.

Değerlendirme

Seyyahın Şam beldelerinin genelinde rastladığı Dürzî, Hristiyan ve Yahudi kavimlerinden bahsederken kullandığı dil ve üslup bu kavimlerden hoşlanmadığını gösterir niteliktedir. Şam bölgesinin mozaik toplum yapısını teşkil eden gruplar, bu bölgeleri gezen Evliyâ'nın söylemlerine de yansımıştır. Bu söylemlerin şekillenmesinde en büyük etkenin ise seyyahın yaşadığı dönemin şartları ve Osmanlısı olduğu söylenebilir. Ancak Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'de gayri müslimlere yönelik söylemlerinin, her zaman bir aşağılama maksadı taşımadığı söylenebilir. Kelimelerin küçümseme içerdiği açıktır ancak Evliyâ'nın zaman zaman bu söylemlere anlatımın doğal akışı içerisinde yer vermekte olduğu görülmektedir. Bu bakımdan onun kullandığı üslup ve kelimeler, -kendisine has olmakla birlikte aynı zamanda- yaşadığı dönemin -XVII. asır- Türk-Müslüman toplumuna ait dil, kültür ve üslubun bir parçası olarak da değerlendirilebilir. Seyyahın aşağılayıcı ifadelerle nitelediği bazı gayri müslim toplumları aynı zamanda belli sebeplerle överek onlara yönelik hayranlık belirten ifadeler kullanması ve onlarla iletişim içerisinde olması da bu durumun göstergesi sayılabilir. Bu durumda Evliyâ Çelebi'nin gayri müslimlere yönelik söylemlerine yansıyan ifadelerin sadece onun dindar kişiliği ve İslam zihniyeti ile değil aynı zamanda politik görüşü çerçevesinde şekillendiği de söylenebilir.

Sonuç olarak, daima övündüğü Türk kimliği ile değerlendirmeler yapan Evliyâ Çelebi'nin, Şam beldelerinde yaşayan toplumlar hakkında çok keskin söylemlerde bulunması da Robert Dankoff'un da ifade ettiği gibi, "günümüzde etnik kişileştirme" olarak nitelenen davranışlardan da tamamen soyutlanamadığı görülmektedir.³⁰⁷

³⁰⁷ Robert Dankoff, *Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2008, s. 87.

SONUÇ

Bu tez çalışmasında Evliyâ Çelebi'nin XVII. yüzyılda gerçekleştirdiği gezi yazılarını içeren, *Seyahatnâme* adlı eserinde yer alan günümüz Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün topraklarını kapsayan Şam beldelerinin (Bilâdüşşâm) çok dinli, etnikli ve kültürlü toplum yapısı çokkültürlülük bağlamında ele alınarak, Evliyâ Çelebi'nin anlatımları eşliğinde incelenmiştir. Şam topraklarında görülen mozaik yapının Evliyâ'nın anlatımlarına ne şekilde yansıdığı irdelenmeye çalışılarak bu yansımaların kökenlerine inilmeye çalışılmıştır. Ancak bu incelemede çokkültürlülük kavramı günümüzün liberal toplumlarına yönelik kullanılan manadan farklı olarak, Osmanlı topraklarında farklı kültür gruplarında görülen birarada yaşama deneyimlerinin, Evliyâ Çelebi tarafından *Seyahatnâme*'ye nasıl yansıtıldığı şeklinde ele alınmıştır. Evliyâ'nın Osmanlı coğrafyasında yaşayan farklı dini ve etnik kimliğe sahip toplumlara karşı tutumunun Osmanlı Devleti'nin tutumu ile paralellik gösterdiği görülmüştür. Şam beldelerinde yaşayan ve devlete karşı yükümlülüklerini yerine getirerek merkeze bağlılıklarını sürdüren farklı din ve kültürlere mensup grupların topraklarında muhafaza edilerek yaşam şekillerinin sürdürülmesini amaçlayan Osmanlı gibi, Evliyâ da bu kültürlerin varlığından rahatsızlık duymaz. Ancak bu kültürlere mensup toplumlara yönelik söylemleri genellikle dini sebeplerden kaynaklanan yergili söylemlerdir.

Seyahatnâme'sinde, Şam beldelerinde yaptığı yolculuklar sırasında gezdiği bölgeleri toplumsal yapılarından ziyade fiziki ve coğrafi açıdan ele alan Evliyâ'nın anlatımları, aynı zamanda bölge halkları ile ilgili bilgiler de ihtiva etmektedir. Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu Şam bölgesi, Müslümanların yanında Rum, Ermeni, Yahudi, Hristiyan ve Dürzî... gibi birçok farklı dini ve etnik kimliğe mensup grupları da içerisinde barındırmaktadır. -- *Seyahatnâme* üzerinde yapılan incelemeler sonucunda, Şam beldelerinin çokkültürlü toplum yapısını gezdiği bölgeler ve bölge halkları üzerinden aktaran Evliyâ'nın söylemlerinin, XVII. yüzyılda görülen sosyal ve siyasal gelişmelerin yanısıra Osmanlı zihniyetinin etkisinde şekillendiği görülmüştür. Küçük yaşta İslami ilimleri almasına özen gösterilen ve yetişkinlik döneminde saray ile iç içe bir hayat süren Evliyâ Çelebi'nin

görüşleri, içerisinde yetiştiği aile ve Osmanlı'daki hakim Sünni- İslami anlayış çerçevesinde şekillenmiştir. Seyahatlerinde gezdiği yerlere ve gördüğü insanlara daima Müslüman bir "Osmanlı aydını" nazarı ile bakan ve onları bu minvalde değerlendiren Evliyâ'nın anlatımlarındaki Sünni- İslam zihniyetinin izlerine *Seyahatnâme* boyunca rastlanmıştır. Örneğin Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'de bahis konusu ettiği -Hristiyan ve Yahudi kavimlerin yanında- "bâtıl" mezheplere mensup toplumlara (özellikle Dürzî kavimler) inanç pratiklerinin asılsız olması sebebiyle yererken, hak mezhep mensuplarını (Müslümanlar) övmesi, onun dünya görüşünü şekillendirmiş olan ehli sünnet anlayışının bir sonucu olarak yorumlanmıştır.

Evliyâ'nın Şam beldelerinde en çok söz ettiği üç grup Dürzî, Hristiyan ve Yahudi gruplardır. Evliyâ'nın *Seyahatnâme* boyunca her üç gruba mensup kavimlere yönelik olumsuz yorum ve tutumlarının, onun kendi dini ve politik görüşü çerçevesinde şekillendiği görülmüştür. Her üç grup da seyyah tarafından sevilen gruplar olmasalar da seyyahın söylemlerine farklı şekillerde yansımışlardır. Örneğin, bu gruplardan biri olan Dürzî toplumlar, ehli kitaba³⁰⁸ mensup Yahudi ve Hristiyan kavimlere nispetle, Evliyâ tarafından daha hakir ve aşağı görülen toplumlar olmuşlardır. Seyyahın bu durumunda, bünyesinde yer alan ehli kitap mensuplarına karşı toleranslı bir yaklaşım sergileyen Osmanlı'nın etkisinde olduğu söylenebilir.

Seyahatnâme'nin genelinde görüldüğü gibi Evliyâ'nın çevresine bakışında, Müslüman Osmanlı zihniyetinin önemli bir rolü vardır. Etrafını bu zihniyet penceresinden gözlemleyen seyyahın, gezdiği yerlerdeki yapılar ve toplumlara yönelik yorumları da bu minvalde şekillenir. "Türk soyundan olduğu için gurur duyan"³⁰⁹ Evliyâ Çelebi'nin "kefere", "kâfir" yahut "Frenk" şeklinde isimlendirdiği

³⁰⁸ * Ehl-i kitap: Kur'an-ı Kerim'de genellikle Yahudiler ve Hristiyanlar için kullanılan tabir. Ehl-i kitap (Ehlü'l-kitâb) tamlaması "ilâhî bir kitaba inananlar" anlamına gelir. Buna göre müslümanlara da Ehl-i kitap denilebilir. Ancak Kur'an dışındaki ilâhî kitaplarda yer almayan bu terim, terim olarak müslümanlar dışındaki kutsal kitap sahibi din mensupları için kullanılır. Kaynak: Remzi Kaya, "Ehl-i kitap", *DİA*, İstanbul 2004, c. 10, s. 518

³⁰⁹ Robert Dankoff, *Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünyaya Bakışı*, Çev. Müfit Günay, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2008), s. 83.

gayrimüslim toplumlara bakışı ve bu toplumları bir Türk gözü ile değerlendirmesi ondaki Osmanlı zihniyetinin bir sonucudur.³¹⁰

Dilaver Cebeci, Evliyâ'nın Seyahatnâme'ye yansıyan görüşlerini ve etrafı yorumlayış tarzını XVII. yüzyılın sosyal ve siyasi arka planı eşliğinde inceler. Cebeci, Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme boyunca farklı coğrafyaları ve toplumları anlatırken kullandığı üslubun, XVII. yüzyıl Osmanlı'sının içinde bulunduğu durumun ve seyyahın yetiştiği İslami çevrede oluşan zihniyetinin izlerini barındırdığını vurgular. Bu bakımdan Seyahatnâme yazıldığı dönem ile yani dini, siyasi ve tarihi arka planı ile birlikte ele alınarak incelenmelidir. Cebeci ayrıca İslam kültürü ve inancı üzerine bina edilmiş Osmanlı Devleti'ndeki "üstünlük zihniyeti"nden bahseder. Bu zihniyetin bir sonucu olan Batı'yı küçük görme hareketi, yalnızca Batıların gayri müslim olmalarının değil aynı zamanda Osmanlı'nın Batı karşısındaki sağladığı siyasi, askeri ve ekonomik üstünlüğün de bir sonucudur. "17. yüzyıla gelinceye kadar, zaferlere alışmış, zengin ve müreffeh devletin teb'ası, Hristiyan âlemine karşı kat'î ve net bir üstünlük anlayışı taşımaktaydı."³¹¹ Seyahatnâme'ye bakıldığında Cebeci'nin bahsettiği bu "üstünlük anlayışı"nın Evliyâ'nın üslubuna yansımalarını görmek hiç de zor değildir. Seyyah karşılaştığı gayri müslim toplumlar karşısında daima üstün bir duruş sergiler. Zira o, cihan imparatoru Osmanlı Devleti'nin bir üyesi "temsilcisi"dir.

Osmanlı'da XVII. asıra kadar artarak devam eden zaferlerin ve savaşlarda elde edilen başarıların, bu asırla beraber hızını kaybederek yükselişin sabit bir şekilde devam ettiğini söyleyen yazar, ayrıca bu "üstünlük zihniyetinin" XVIII. asır ortalarına kadar devam ettiğini de belirtir. "17. yüzyılda da hemen hemen her Türk'ün idrakinde Frenk, her yönü ile aşağı ve hordur." XVII. asrın Türkler'inde genel olarak görülen "her yönüyle aşağı ve hor"³¹² Frenk algısının, Evliyâ'nın Seyahatnâme'deki anlatımlarına da yansıdığı görülmektedir. Evliyâ'nın Şam beldelerinde karşılaştığı gayri müslim gruplara karşı "kâfir, kefer, asi melun,

³¹⁰ Dilaver Cebeci, *Evliyâ Çelebi Ve 17. yüzyıl Osmanlı Toplumunu*, İstanbul, Bilgeoğuz Yayınları, 2009, s. 31.

³¹¹ Cebeci, s. 32.

³¹² Cebeci, s. 98.

çıftı..." gibi küçümseyici söylemlerde bulunması bu durumun göstergesidir. Ancak ilgi çekici olan Evliyâ'nın yergili söylemlerle bahis konusu ettiği grupların Osmanlı topraklarındaki varlığını kabullenmesidir. Seyyah anlatımlarında her ne kadar gayri müslim gruplara yönelik olumsuz söylemlerde bulunsun da onlarla birlikte yaşamak istemediğine dair bir ifade bulunmaz. Bu durumda Osmanlı gibi Evliyâ'nın da farklı kültür unsurlarına tahammülü onların devlete olan bağlılığı ile orantılıdır. Zira Seyyahın Yahudi ve Hristiyan toplumlara nispetle Dürzî toplumlara karşı tavrının daha sert ve olumsuz olmasında Dürzîlerin devlete vergi ödemeyi reddederek Osmanlı topraklarında huzursuzluk çıkaran kavimler olması etkilidir.

Tarihte olduğu gibi günümüzde de çoğunlukla Orta Doğu'da Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün bölgelerinde yaşayan Dürzî toplulukların Seyahatnâme'de de yoğun olarak Şam beldelerinde yaşadıkları görülmektedir. Evliyâ Çelebi'nin Şam bölgesinde ele aldığı dini gruplardan/dini inanç topluluklarından olan Dürzîlerin, İslami çevrelerde olduğu gibi, Evliyâ'daki (Seyahatnâme'deki) izlenimleri de son derece olumsuzdur. Hristiyan ve Yahudi toplumlar da her ne kadar tek Tanrı inancına sahip olmaları bakımından Dürzîler'den bir adım önde olsalar da yine de Evliyâ nazarında sevilen toplumlar değildir. Evliyâ'nın Şam topraklarında sözkonusu ettiği toplumlar karşısındaki tutumunda onun dini görüşlerinin yanında Osmanlı'nın söz konusu toplumlara karşı yürüttüğü siyaset ve politikanın da etkisi olduğu görülmüştür.³¹³ Gerek Müslüman gerek Dürzî birinden farklı mezheplere mensup grupların, kendi mezhep ve inanç anlayışları çerçevesinde, aynı topraklar üzerinde Şam beldelerinde yaşamaları, bu coğrafya üzerindeki inanç çeşitliliğinin göstergesidir. Her ne kadar bâtil bir fırka olarak görülseler de, Osmanlı topraklarında yaşayan Dürzîlerin, Evliyâ Çelebi tarafından uzunca bahis konusu edilmeleri, onların günümüz Orta Doğu'sunda olduğu gibi, Osmanlı Şam beldelerinde de etkin gruplar olduklarını göstermektedir.

Şam beldelerinde karşılaştığı çok dinli, çok kültürlü ve çok etnikli toplumları zaman zaman etnik kimliklerine zaman zaman da dini mensubiyetlerine göre

³¹³ <http://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381989> (Erişim: 25-05-2015)

sınıflandıran Evliyâ'nın anlatımları göz önünde bulundurulduğunda, onun, toplumları genellikle, Osmanlı Devleti gibi, dini aidiyetleri bağlamında ele alarak sınıflandırdığı görülmüştür. Seyyahın Şam topraklarındaki farklı grupların mevcudiyetlerinden ve faaliyetlerinden bahsederken, her bir dine mensup kavmi ayrı bir millet olarak ifade etmesi (Hristiyan milleti, Yahudi milleti gibi), Osmanlı zihniyetinin Evliyâ üzerindeki tesirlerinin bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Zira hâkimiyeti altında yaşayan gayri müslim gruplara karşı dini mensubiyete göre temellendirilmiş olan millet sistemini uygulayan Osmanlı Devleti de, toprakları üzerinde yaşayan farklı grupları, dinlerine göre sınıflandırarak onlara mensup oldukları dine göre muamele etmiştir. Bu bakımdan Evliyâ Çelebi'nin *Seyahatnâme*'deki anlatımları sırasında Şam topraklarında yer alan bazı beldelere yönelik olarak kullandığı "her milletten" ifadesi de birçok dinden farklı topluluklar şeklinde okunabilir.

Ayrıca *Seyahatnâme*'deki anlatımları sırasında Şam topraklarında yer alan bazı beldelerin "her milletten" insanı içerisinde barındıran beldeler olduğunu ifade eden Evliyâ, bu insanların hangi milletlerden olduklarına dair herhangi bir açıklamada bulunmadan anlatımına devam eder. Osmanlı'da millet kavramının dini grupları belirtmek amacıyla kullanıldığı bilgisinden hareketle, Evliyâ'nın "her milletten" ifadesi ile farklı dinlere mensup halkların yanında farklı etnik kimlikleri de kastettiği düşünülebilir.

Evliyâ'nın Şam topraklarında gezdiği beldelerin bir kısmı ile ilgili ayrıntılı ve uzun bilgiler verirken diğer bir kısmı ile ilgili verdiği bilgilerin çok kısıtlı olduğu görülmektedir. Bu durumun seyyahın zaman zaman resmi sebeplerle zaman zaman da şahsi çabaları sonucunda gerçekleştirdiği belirli bir plan dahilinde gelişmeyen seyahatleri ve gittiği yerlerdeki değişken kalış süreleri ile ilgili olduğu muhtemeldir. Seyahatlerini Osmanlı İmparatorluğunun hâkim olduğu coğrafya içerisinde gerçekleştiren Evliyâ, bu topraklarda bulunan İslam medeniyeti kentlerinde yer alan kale, ev, han, hamam, cami, kilise vs. gibi mimari yapıları sayıları ve büyüklükleri açısından ele alarak, bölgelerin mamuriyet derecelerini belirlemeye çalışmaktadır. Robert Dankoff'un da belirttiği gibi Evliyâ'nın Şam bölgelerinde ele aldığı şehirlerden dini öneme sahip olup içerisinde dini dokuları barındıranların, diğerlerine

nazaran daha bakımlı ve gelişmiş olduğu görülmüştür. Bu bakımdan Şam şehirlerin diniliği (İslamiliği) ve medeniliği arasında bir paralellik gözlemlenmiştir.³¹⁴

Bir şehir ne kadar İslami (öğeleri içerisinde barındırıyor) ise o kadar mamur, bakımlı ve temizdir. Evliyâ, mamuriyet ve İslamilik arasındaki ilişki kurduğu gibi aynı zamanda bölgelerin mamuriyetleri ile halkları arasında da irtibat kurar. Evliyâ'ya göre, beldeler ne kadar müreffeh ise halkları da o kadar renkli ve çeşitlidir. Bu noktada Evliyâ'nın medeniyet yahut bayındırlık manalarına tekabül eden *umran* kavramının sahibi olan ve şehirlerin mamurlukları ile medenilikleri arasında ilişki kuran XIV. yüzyıl düşünürü İbn Haldun'un medeniyet düşüncelerinden etkilenmiş olabileceği düşünülebilir. Zira İbn Haldun da Evliyâ Çelebi'den yaklaşık üç yüz yıl önce yaşanan coğrafyanın özellikleri ile halklar arasında var olan etkileşimlerden bahsetmişti.³¹⁵

Beldelerin bakımlı olması, Osmanlı'nın hâkim olduğu kutsal topraklara karşı gösterdiği maddi ve manevi ihtimamının bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Örneğin, içerisinde yaşayan müslim ve gayri müslim nüfusu, camileri ve kiliseleri ile Şam bölgesinin renkli toplum yapısını yansıtan Kudüs ve Filistin bölgesi, Şam beldeleri içerisinde Evliyâ tarafından en uzun anlatılan bölge olma özelliğine sahiptir. Bu durumda, Filistin bölgesinin içerisinde Müslüman, Yahudi ve Hristiyan toplumlar nezdinde önem taşıyan birçok mabedi ve peygamber kabrini bulundurması sebebi ile Osmanlı Devleti tarafından da kutsal kabul edilen topraklar olması etkili olmuştur. Bölgedeki farklı dinlere ait mabetlerin bakımlı olması ve bu yapılara karşı gösterilen hassasiyet de XVII. yüzyılda bu bölgenin hamiliğini yapan Osmanlı Devleti'nin bu toprakları elinde tutma çabasının bir sonucu olarak görülebilir. Bu bakımdan Evliyâ'nın anlatımlarının dönemin hem dini hem siyasi yapısının gölgesinde şekillenen anlatımlar olduğunu söyleyebiliriz.

Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sindeki XVII. asrın Şam beldelerine dair anlatımlarının incelenmesi sonucunda, Bilâdüşşâm bölgesinin Müslümanların yanı sıra birçok farklı dini ve milli kimliğe sahip insan grubunun 'huzur' içerisinde

³¹⁵ Dankoff, 70.

birarada yaşadığı bir coğrafya olduğu görülmüştür. Ayrıca gerek etnik ve dini kimlik, gerekse dini- mimari çeşitlilik konusundaki söylemleri ile Şam beldelerinde görülen çokkültürlü unsurları kendi bakış açısına göre değerlendirerek kaleme alan Evliyâ Çelebi'nin, aynı zamanda Osmanlı zihniyetinin de bir yansıması olarak okunabileceği gözlemlenmiştir. Evliyâ, Şam beldelerinde gezdiği yerleri ve karşılaştığı toplumları Sünni bir Müslüman Türk gözünden değerlendirmektedir. Sünni İslam inancı ve Türk İslam Medeniyeti ekseninde oluşan Osmanlı zihniyeti, seyyahın ehlisünnet inancına sahip müslüman halklar ile gayri müslim halklara karşı yaklaşımında belirleyici olmuştur.

Çokkültürlü yapıyı korumaya çalışan Osmanlı Devleti, içerisinde farklı grupları birarada tutacak nitelikte kendine özgü bir siyasal sisteme sahiptir. Bu sistem, her bireye eşit haklar tanımaması sebebiyle günümüzdeki liberal toplumlar için kullanılan çokkültürlülük kavramı ile ifade edilemez. Ancak Evliyâ'nın *Seyahatnâme*'sinde Şam beldelerindeki çokkültürlü yaşam ile ilgili anlatımları, Osmanlı'da yaşanan birlikte yaşama deneyimlerine dair önemli ipuçları sunması bakımından dikkat çekicidir. Bundan hareketle devlete gösterilen sadakat ve ödenen vergilerin Osmanlı siyasal sisteminin en önemli unsurlarından olduğu görülmüştür. Osmanlı coğrafyası üzerinde yaşayan halklar devlete sadakatlerini sürdürdükleri ve vergilerini düzenli ödedikleri takdirde kendi hayatlarını yaşama ve kültürlerini devam ettirme konusunda özgür ve huzurludurlar. Bu bağlamda içerisinde barındırdığı çeşitli toplum yapılarını kendi kültürleri ile birlikte muhafaza etme yolunu seçen Osmanlı'nın, toprakları üzerinde yaşayan toplumlara karşı, sadakat ve vergi ölçüsünde çokkültürcü olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

- Adıyeke, Nuri: . "Islahat Fermanı Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Gayrimüslimlerin Yaşantılarına Dair", **Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Editör: Hasan Celal Güzel, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları, 1999.
- Akalın, Şükrü Halûk: **Seyyâhı Âlem Evliyâ Çelebi**, Ankara: TDK Yayınları, 2011.
- Aktürk, Şener: "Osmanlı Devleti'nde Dini Çeşitlilik: Farklı Olan Neydi?." **Doğubati Üç Aylık Düşünce Dergisi**. 51, 2010.
- Altınöz, İsmail: **Osmanlı Toplumunda Çingener**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Atsız, Hüseyin Nihal: **Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2011.
- Aydın, Suavi: "Seyahatnâme'yi Bir Etnografya Metni gibi Okumak ya da İlk Etnologlardan Biri Olarak Evliyâ Çelebi". **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Ankara: Kültür Ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Baumann, Gerd: **Çokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Dinsel Kimlikleri Yeniden Düşünmek**, Çev., Işıl Demirakın. Ankara: Dost Yayınevi, 2006.
- Baktır, Hasan: "Evliyâ Çelebi Seyahatnâme and the Holiness of Jerusalem." **Through the Eyes of the Beholder The Holy Land, 1517-1713**, Ed. Judy A. Hayden and

- Nabil Matar, Brill, Leiden, 2012.
- Cebeci, Dilaver: **Evliyâ Çelebi Ve 17. Yüzyıl Osmanlı Toplumunu**, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul, 2009.
- Dağlı, Yücel: "Evliyâ Çelebi Esnaf Alayı'nı İzliyor." **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan-Semih Tezcan, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
- Dalkıran, Sayın: "Târih-i Cevdet'te İslam Mezhepleri II (Dürzîlik ve Nusayrîlik)." **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, c. 10, sy. 21, 2003, s. 201- 217.
- Dankoff, Robert: **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü**, Çev., Semih Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Dankoff, Robert: **Seyyah-ı Âlem Evliyâ Çelebi'nin Dünya'ya Bakışı**, Çev., Müfit Günay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- Doğumunun 400. Yılında Uluslar arası Evliyâ Çelebi Sempozyumu Bildirileri** Haz., Yusuf Akçay, Gelişim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Duman, Murat: **Kudüs Gezi Rehberi**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2013.
- Duman, Musa: "Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi'ndeki Hareketli Yazılışların Değerlendirilmesi Üzerine", **Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ebû Zehra, Muhammed: **İslâm'da İtikâdî, Siyasî Ve Fıkhi Mezhepler Tarihi**, Çev., Sıbğatullah Kaya, Anka Yayıncılık, İstanbul, t.y.
- Evliyâ Çelebi: **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 3.kitap. 1.cilt**, Haz., Seyit Ali

Kahraman ve Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

---: **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 9.kitap 1.cilt**, Haz., Seyit Ali Kahraman, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2011.

---: **Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi 9.kitap 2.cilt**. Haz., Seyit Ali Kahraman. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

---: **Seyahatnâme (Hatay- Suriye- Lübnan- Filistin)**, Haz., İsmet Parmaksızoğlu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

Erekli, Arzu: “Seyahatnâme’de Öteki’ne Bakış”, **Çağının Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.

Haliloğlu, Nagihan: **“Sacral Lieux de Memoire in Evliyâ Çelebi’s Account of Jerusalem.”**, Imagining Jerusalem Conference, London, Kasım, 2014.

---: **“The Discourse of the Embedded Reporter: Evliyâ Çelebi’s Travels in the Levant”** Ninth Biennial Conference The Association for the Study of Travel in Egypt and the Near East, St.Annes’s College, Oxford, Temmuz 15-18, 2011.

İbn Haldun: **Mukaddime**, Haz., Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul, 1983.

İnalcık, Halil: “Bir Musâhibin Anıları ve Seyahat Notları.” **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.

- İnan Keser: **Gelenek-Görenek, Aile, Etnik Köken, Ekonomi, Siyaset, Tarih ve Din Açısından Nusayriler, Arap Aleviliği**, Chiviyazilari Yayınevi, İstanbul, 2002.
- Karlığa, Bekir ve Özkul Eren: **Evliyâ Çelebi'nin Dünyası**, Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2013.
- Kassab, Sawsan Agha ve Khaled Tadmori: "Seyahatnâme'de Trablüşşam ve Mimari Eserleri." **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
- Kaya, Adnan Menderes & Karagöz, Hakan: "Denizli ve Çevresinde Avşar Türkmenleri." **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, sy. 32, 2014, s. 29-66.
- Kaya, Remzi: Ehli kitap", **DİA**, c. 10, s.518-519.
- Lewis, Bernard ve Benjamin Braude: **Christians And Jews In The Ottoman Empire**, Holmes & Meier Publishers, Inc., New York, 1982.
- Mengi, Mine: "Evliyâ Çelebi Seyhatnamesi'nde Bir Üslup Özelliği Olarak Türler Arasılılık", **Çağın Sıradışı Yazarı Evliyâ Çelebi**, Haz. Nuran Tezcan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2009.
- Ortaylı, İlber: "Millet", **DİA**, c. 30, s. 67- 70.

- Öz, Mustafa: **Mezhepler Tarihi Ve Terimler Sözlüğü**, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Öz, Mustafa: "Dürzîlik", **DİA**, c. 10, s. 39- 48.
- Parekh, Bhikhu: **Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek**, Çev., Bilge Tanrıseven, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.
- Polat, İbrahim Ethem: **Evliyâ Çelebi'nin İzinde Kudüs Seyahatnâmesi**, Bengü Yayınları, Annkara, 2011.
- Sheridan, Michael D., R. Aslıhan Aksoy- Sheridan: "Evliyâ Çelebi'nin Hayatı: Zamandizimsel Bir Döküm." **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
- Şentürk, Recep: **Açık Medeniyet: Çok Medeniyetli Dünya ve Topluma Doğru**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- Taştan, Yahya Kemal: "Evliyâ Çelebi'nin Osmanlı Hanedanına Bakışı." **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Kültür Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.
- Taylor, Charles, K. Anthony Appiah, Jürgen Habermas, Steven C. Rockefeller, Michael Walzer ve Susan Wolf: **Çokkültürcülük**, Haz., Amy Gutmann, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1996.
- Tezcan, Nuran: "Evliyâ Çelebi'nin Rüyasındaki Cami." **Evliyâ Çelebi**, Editörler:

Nuran Tezcan- Semih Tezcan, Kùltür
Ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.

---: "Evliyâ Çelebi'den Kalan Belgesel
İzler." **Evliyâ Çelebi**, Editörler: Nuran
Tezcan- Semih Tezcan, Kùltür Ve
Turizm Bakanlığı, Ankara, 2011.

---: "1814'ten 2011'e Seyahatnâme
Araştırmalarının Tarihçesi." **Evliyâ
Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan-
Semih Tezcan, Kùltür Ve Turizm
Bakanlığı, Ankara, 2011.

---: "Seyahatnâme", **DİA**, c. 37, s. 16- 19.

Tezcan, Semih: "Bir Dâhinin Seyahâtnamesi." **Evliyâ
Çelebi**, Editörler: Nuran Tezcan-
Semih Tezcan, Kùltür Ve Turizm
Bakanlığı, Ankara, 2011.

Türkçe Sözlük I-II, Türk Dil Kurumu
Yayınları, Ankara, 2009.

Üzüm, İlyas: "Mezhep", **DİA**, c. 3, s. 526- 532.

Yıldız, Muharrem: **Dünden Bugüne Kafkasya**, Yitik
Hazine Yayınları, İstanbul, 2006.

Ze'evi, Dror: **Kudüs 17. Yüzyılda Bir Osmanlı
Sancağında Toplum ve Ekonomi**.
Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul,
2000.

